

شیخ طوسی: نگاشته های کلامی او و سنت تداول آنها

۳-۲۷

نوشته: حسن انصاری وزابینه اشمتکه
ترجمه: حمید عطائی نظری
(استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)
h.ataei@isca.ac.ir

Sheikh Tusi: His Theological Writings and their Continuity Tradition

By: Hasan Ansari, Sabine Schmidtke

Translated by: Hamid Ataei Nazari

Abstract: The present article is a historical and bibliographical search on Sheikh al-Tāʿefe Muhammad bin Hassan Tusi's biography, beliefs and theological writings. This article first deals with the important events of Sheikh Tusi's life and introduces his professors as well as his students.

Following this, sheikh Tusi's treatises, books, and the importance of each one are briefly described. Determining the outlines of Sheikh Tusi's theological thoughts is another topic that the authors have spoken about, and emphasized on Sheikh Tusi's pursuit of his master's school of thought, Sharif Morteza. The third part of the article gives an overview of Sheikh Tusi's treatise known as *Muqaddamat fi al-Madkhal ela <Sina>at <Elm al-Kalam*, scribed by the Imami scholar Najib al-Din Abulqāsem Abd al-Rahmān bin Ali (582 AH), which has been unknown up to now.

Key words: Sheikh Tusi, Sharif Morteza, *Muqaddamat fi al-Madkhal ela <Sina>at <Elm al-Kalam*, Imamiyya Kalam, Najib al-Din Abulqāsem Abd al-Rahmān bin Ali.

آثار کلامیة للشيخ الطوسي ومكانتها

الخلاصة: المقالة الآتية تتضمن مراجعة تاريخية سردية للسيرة والمدونات الكلامية لشيخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسي (ت ٤٦٠ هـ).

يبدأ المقال باستعراض لسيرة الشيخ الطوسي والوقائع المهمة في حياته، وتعريف أساتذته وتلاميذه. ثم ينتقل للحديث عن رسائله وكتبه الكلامية وأهميتها مع لمحة خاطفة عن المكانة التي تحتلها كل واحدة منها في مجالها.

ومن النقاط الأخرى التي يتطرق إليها المقال لها هو الحديث باختصار عن المخطوط العامة لأراء الشيخ الطوسي الكلامية، مع التأكيد على مواصلة الشيخ الطوسي للمدرسة الفكرية لأستاذة الشريف المرتضى.

واختص القسم الثالث من المقال للتعريف بأحد الشروح على رسالة الشيخ الطوسي بعنوان (مقدمة في المدخل إلى صناعة علم الكلام) بقلم أحد علماء الإمامية باسم نجيب الدين أبو القاسم عبد الرحمن بن علي (٥٨٢ هـ) والذي بقي مجهولاً حتى الآن.

المفردات الأساسية: الشيخ الطوسي، الشريف المرتضى، مقدمة في المدخل إلى صناعة علم الكلام، كلام الإمامية، نجيب الدين أبو القاسم عبد الرحمن بن علي.

چکیده: مقاله پیشرو جستاری است تاریخی و کتابشناسانه درباره سرگذشت و باورداشتها و نگاشته های کلامی شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی (د: ٤٦٠ هـ. ق. ٠). در این نوشتار نخست به شرح احوال و وقایع مهم حیات شیخ طوسی پرداخته می شود و استادان و شاگردان وی معرفی می گردد. در ادامه، رسائل و کتابهای کلامی شیخ طوسی و اهمیت و جایگاه هر یک از آنها به اجمال توصیف می شود. تعیین خطوط کلی اندیشه های کلامی شیخ طوسی موضوع دیگری است که نویسندگان به اختصار از آن سخن گفته اند و بر پیروی شیخ طوسی از مکتب فکری استادش، شریف مرتضی تأکید کرده اند. بخش سوم مقاله به معرفی شرحی بر رساله شیخ طوسی موسوم به مقدمه فی المدخل إلى > صناعة علم الكلام می پردازد که به قلم دانشمندی امامی به نام نجیب الدین ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی (٥٨٢ هـ. ق. ٠) نوشته شده و تاکنون ناشناخته مانده بوده است.

کلیدواژه ها: شیخ طوسی، شریف مرتضی، مقدمه فی المدخل إلى > صناعة علم الكلام، کلام امامیه، نجیب الدین ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی.

I. بخش نخست:

اندیشه کلامی تشیع دوازده امامی در خلال قرن سوم و چهارم هجری قمری (/ قرن نهم و دهم میلادی) تاکنون به نسبت خوب بررسی شده است (البته تا آنجا که این کار بر اساس منابع اندک و عمدتاً دست دوم بازمانده میسور بوده است)، اما در خصوص گسترش و تحولات عقیدتی اندیشه امامی از آغاز قرن پنجم هجری قمری / یازدهم میلادی به بعد آگاهی‌های اندکی در اختیار داریم. درحالی‌که بیشتر آثار کلامی شریف مرتضی (د: ۴۳۶ هـ. ق. / ۱۰۴۴ م.) محفوظ مانده است و هم اکنون تصحیح و منتشر شده و تا حدودی نیز مورد مطالعه قرار گرفته است،^۱ از نگاه‌های کلامی برجسته‌ترین شاگرد او، شیخ الطائفة

۱. بنگرید به مقاله همچنان معتبر ویلفرد مادلونگ با عنوان «امامیه و کلام معتزلی» در: تشیع امامی، به کوشش: توفیق فهد (پاریس ۱۹۷۰)، صص ۱۳-۲۹؛ بازچاپ شده در: ویلفرد مادلونگ، فرقه‌ها و مکتب‌های دینی در قرون میانی جهان اسلام، (لندن، ۱۹۸۵)، مقاله هفتم.

(Wilferd Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology," *Shi'isme imāmite*, ed. Toufic Fahd, Paris 1970, pp. 13-29 [repr. in W. Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985, Part VIII]).

[دو ترجمه فارسی از این مقاله با مشخصات زیر منتشر شده است:

(۱) «تشیع امامیه و علم کلام معتزلی»، نوشته: آلفرد کذا: ویلفرد مادلونگ، ترجمه احمد آرام، چاپ شده در: شیعه در حدیث دیگران، زیر نظر دکتر مهدی محقق، دفتر دائرةالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۶۲، صص ۹-۳۱.

(۲) «کلام معتزله و امامیه»، چاپ شده در: ویلفرد مادلونگ، مکتبها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، مترجم: جواد قاسمی، ویرایش دوم، ۱۳۸۷ هـ. ش. مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صص ۱۵۱-۱۷۱].

برای دوره نخستین، همچنین بنگرید به: ویلفرد مادلونگ، «مساهمت شیعیان و خوارج در کلام پیشااشاعره»، چاپ شده در: اندیشه فلسفی اسلامی، (البانی، ۱۹۷۹)، به کوشش: پرویز مروج «The Shiite and Khārijite Contribution to Islamic Philosophical Thought», ed. P. Morewedge, Albany 1979; Pre-Ash'arite Kalām; بازچاپ شده در: ویلفرد مادلونگ، فرقه‌ها و مکتب‌های دینی در قرون میانی جهان اسلام، مقاله هشتم: [ترجمه این مقاله را با عنوان «سهم شیعیان و خوارج در کلام پیش از اشاعره» بنگرید در: مکتبها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، صص ۱۷۳-۲۰۰]؛ تمیمة بیهم - دائو، «علم امام و قرآن از دیدگاه فضل بن شاذان نیشابوری (د: ۲۶۰ هـ. ق / ۸۷۴ م.)»، چاپ شده در: Tamima Bayhom-Daou, "The Imam's Knowledge and the Quran according to al-Faql b. Shādhān al-Nisābūrī (d. 260 A.H./874 A.D.)," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 64 (2001), pp. 188-207.

یوزف فان اِس، کلام و جامعه در قرن دوم و سوم: تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام (برلین، ۱۹۹۱-۱۹۹۷)، ج ۱، صص ۲۳۳-۴۰۳ *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte* (Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte* ۴۰۳-۲۳۳ des religiösen Denkens im frühen Islam, Berlin 1991-97, vol. 1, pp. 233-403)

حسین مدرسی، بحران و تثبیت در دوره تکوین اسلام شیعی: ابوجعفر ابن قیبه رازی و مساهمت او در اندیشه تشیع امامی (پرینستون، ۱۹۹۳)؛ حسین مدرسی، مقدمه‌ای بر فرقه شیعه: پژوهشی کتابشناسانه (لندن، ۱۹۸۴)، صص ۲۳-۵۰.

(Hossein Modarressi, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abū Ja'far ibn Qibā al-Rāzī and His Contribution to Imāmīte Shi'ite Thought*, Princeton 1993; idem, *An Introduction to Shi'ite law: A bibliographical study*, London 1984, pp. 23-50);

عباس اقبال، خاندان نوبختی (تهران، ۱۳۴۵ / ۱۹۶۶)؛ حسن انصاری، مدخل «ابوسهل نوبختی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، صص ۵۷۹-۵۸۳. مارتین مک‌درموت، اندیشه‌های کلامی شیخ مفید (د: ۴۱۳ هـ. ق / ۱۰۲۲ م.) (بیروت، ۱۹۷۸):

(Martin J. McDermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufīd (d. 413/1022)*, Beirut 1978).

[ترجمه فارسی این کتاب با مشخصات زیر به چاپ رسیده است:

مارتین مک‌درموت، اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، ترجمه: احمد آرام، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۴].

Paul Sander, *Zwischen Charisma und Ratio: Entwicklungen in der frühen imāmītischen Theologie*, Berlin 1994.

۲. برای اندیشه کلامی او بنگرید به: مادلونگ، «امامیه و کلام معتزلی»، [متن انگلیسی] ص ۲۵ به بعد: مک‌درموت، اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، [متن انگلیسی] صص ۳۷۳ به بعد: محمدرضا جعفری، «کلام عند الإمامیه، نشأته، تطوره وموقع الشيخ المفید منه (۲)»، ژاننا، ۸، (۱۴۱۳ / ۱۹۹۲-۱۹۹۳)، صص ۱۱۴-۷۷. جامع‌ترین آثار کلامی شریف

* مشخصات نشر متن انگلیسی این مقاله بدین شرح است: Hassan Ansari and Sabine Schmidtke, *Al-Shaykh al-Tūsī: His Writings on Theology and their Reception, The Study of Shi'ī Islam: History, Theology and Law*, ed. F. Daftary and G. Miskinzoda, London: I.B. Tauris, 2014, pp. 475-497.

همین مقاله با اندکی تغییرات پیش از این در مقدمه چاپ عکسی «شرح المقدمه في الكلام» با مشخصات زیر به چاپ رسیده است:

شرح المقدمه في الكلام، مع المقدمه في الكلام، تحقیق و تقدیم: حسن انصاری، زاینه اشمیتکه، مرکز پژوهشی میراث مکتوب و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین، تهران، ۱۳۹۲.

The Reception of al-Shaykh al-Tūsī's Theological Writings in 6th/12th Century Syria. 'Abd al-Rahmān b. 'Alī b. Muḥammad al-Husaynī and his Commentary on al-Shaykh al-Tūsī's Muqaddima. Facsimile edition with Introduction and Indices. Tehran: Mirāth-e maktūb & the Research Unit Intellectual History of the Islamicate World, Berlin.

این مقاله در چارچوب هفتمین پروژه شورای تحقیقات اروپایی (FPV) با عنوان «بازیابی خردگرایی کلامی در قرون میانی جهان اسلام» فراهم گشته است. فرصت را مغتنم شمرده، از کامیلا آدانگ (Camilla Adang) به خاطر ملاحظات سودمندش در باب پیش‌نویس نخستین این مقاله، سپاسگزار می‌کنیم.

محمد بن حسن طوسی (د: ۴۶۰ ه. ق. / ۱۰۶۷ م.) فقط تعداد اندکی باقی مانده است.^۳ سید مرتضی از دیدگاههای کلامی استادش شیخ مفید، که در بسیاری از موضوعات و مسائل از عقائد مکتب معتزلی بغداد پیروی می‌کرد، فاصله گرفت و تحت تأثیر تعالیم دیگر استادش، عبدالجبار همدانی (د: ۴۱۵ ه. ق. / ۱۰۲۵ م.)، که پیشوای بهشمیته در آن روزگار بود، به عقائد و نظریات بهشمیته، یعنی مکتب ابوهاشم جبتائی (د: ۳۲۱ ه. ق. / ۹۳۳ م.)، روی آورد. قطب‌الدین سعید بن هبة الله راوندی (د: ۵۷۳ ه. ق. / ۱۱۷۷-۱۱۷۸ م.) در رساله هم‌اکنون مفقود خودش با نام الخلف الّذی تجدد بین الشیخ المفید والمرتضی بیش از نود مورد از اختلافات عقیدتی میان شیخ مفید و سید مرتضی را برشمرده است.^۴

همچون شیخ طوسی، تقریباً همه عالمان امامی برجسته‌ای که در نیمه نخست قرن پنجم هجری قمری / یازدهم میلادی زیستند و بالیدند، نزد شیخ مفید یا شریف مرتضی یا هر دوی آنها تحصیل کردند. از جمله این افراد می‌توان اشاره کرد به کسانی چون: ابوالحسن محمد بن محمد بن احمد بصروی (د: ۴۴۳ ه. ق. / ۱۰۵۱ م.)، نویسنده المفید فی التکلیف، اثری که احتمالاً در باب موضوعات کلامی و فقهی نوشته شده بوده است (مفقود)^۵؛ ابوالصلاح تقی بن نجم بن عبیدالله حلبی (د: ۴۴۷ ه. ق. / ۱۰۵۵ م.)، صاحب الکافی فی التکلیف،

مرتضی تنها در سالیان اخیر منتشر گردید و در دسترس قرار گرفت، آثاری همچون: (۱) رسائل الشریف المرتضی، تصحیح: مهدی رجائی، ۴ ج (قم، ۱۴۰۵ / ۱۳۸۴-۱۳۸۵)، (۲) الذخیره فی علم الکلام، تصحیح: احمد حسینی (قم، ۱۴۱۱ / ۱۹۹۰-۱۹۹۱). درباره این اثر همچنین بنگرید به:

S. Schmidtke, "II Firk. Arab. 111: A copy of al-Sharif al-Murtaḍā's *Kitāb al-Dhakhira* completed in 472/1079-80 in the Firkovitch-Collection, St. Petersburg."

ترجمه فارسی آن با عنوان: «نسخه‌ای کهن از کتاب الذخیره شریف مرتضی (تاریخ کتابت: ۴۷۲ ق.)» چاپ شده در: مجله معارف، دوره بیستم، مرداد - آبان ۱۳۸۲، شماره ۵۹ (صص ۶۸ تا ۸۴)، ترجمه رضا پورجوادی؛ (۳) الملکخص فی أصول الدین، تصحیح: محمدرضا انصاری قمی (تهران، ۱۳۸۱ / ۲۰۰۲)؛ (۴) شرح خودنوشت او با عنوان شرح جمل العلم، تصحیح: یعقوب جعفری مراغی. (قم، ۱۴۱۴ / ۱۹۹۳-۱۹۹۴). [البته] در واقع انتساب نگارش این اثر به شریف مرتضی کاملاً قطعی نیست؛ بنگرید به: حسن انصاری، «تعلیق شرح جمل العلم کراچکی»، چاپ شده در: بررسیهای تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰ ه. ش، صص ۷۳۳-۷۳۶؛ و سایت کاتبان:

<http://ansari.kateban.com/entry1249.html>

(۵) مسائل المرتضی، تصحیح: وفغان خضیر محسن الکعبی (بیروت، ۱۴۲۲ / ۲۰۰۱)؛ (۶) الموضح عن جهة إعجاز القرآن الصرفة، تصحیح: محمدرضا انصاری قمی (مشهد، ۱۴۲۴ / ۲۰۰۳). فقدان پژوهشی مبسوط درباره اندیشه کلامی شریف مرتضی بر اساس آثاریاد شده همچنان احساس می‌شود. برای آگاهی‌های کلی در باب زندگی و آثار او بنگرید به: عبدالرزاق محی‌الدین، آدب المرتضی من سیرته وأثره (بغداد، ۱۹۵۷)؛ احمد محمّد معتوق، الشریف المرتضی، حیاته، ثقافته، أدبه ونقده (بیروت، ۲۰۰۸).

۳. بنگرید: در ادامه، بخش دوم (II).

۴. بنگرید: آقابزرگ طهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، (بیروت، ۱۹۸۳)، ج ۱، صص ۳۶۱-۳۶۲، شماره ۱۹۰؛ معجم التراث الکلامی، تألیف اللّجنة العلمیة فی مؤسسه الإمام الصادق [ع]، تقدیم و اشراف: جعفر سبحانی (قم، ۱۴۲۳ / ۲۰۰۲-۲۰۰۳)، ج ۱، ص ۲۰۳، ش ۶۴۵؛ ایان کلیرگ، کتابخانه ابن طلوس، و احوال و آثار او، مترجمان: سید علی قرانی، رسول جعفریان، کتابخانه آیه الله عظمی مرعشی نجفی، قم، ۱۳۷۱، متن انگلیسی ص ۲۱۷ و متن فارسی ص ۳۴۷ ش ۲۶۴.

(Etan Kohlberg, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tāwūs and his library*, Leiden 1992, p. 217 # 264).

برای دیدگاههای کلامی شیخ مفید بنگرید: مک‌دموت، اندیشه‌های کلامی شیخ مفید: محمدرضا جعفری، «الکلام عند الإمامیة، نشأته، تطوره وموقع الشیخ المفید منه»، ثرائد، ۸ (۱۴۱۳ / ۱۹۹۳-۱۹۹۴)، صص ۱۴۴-۲۹۹؛ حسن انصاری، امامت و غیبت بر اساس مکتب امامیه: بررسی کتابشناختی و متون تاریخی (L'imamat et l'Occultation selon l'imamisme. Etude bibliographique et histoire des textes, Leiden; Boston: Brill, 2016)؛ شیخ مفید (آکسفورد، ۲۰۰۵) Sander, Zwischen Charisma und Ratio (Tamima Bayhom-Daou, Shaykh Mufid, Oxford 2005).

تمام نگاشته‌های کلامی بازمانده از او در ضمن مجموعه مصنفات وی به چاپ رسیده است: مصنفات الشیخ المفید أبی عبدالله محمد بن محمد بن عثمان بن المعلم العکبری البغدادي، ۱۳ ج (بیروت، ۱۴۱۳ / ۱۹۹۳).

۵. درباره او بنگرید به: حسین فرهنگ انصاری، مدخل «بصروی»، دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، صص ۱۹۳-۱۹۴؛ مدزسی، درآمدی بر فقه شیعه، ص ۴۳ (Modarressi, Introduction, p. 43). بصروی فهرستی از نگاشته‌های شریف مرتضی را گردآورده بوده است. سید مرتضی، اجازه‌ای برای بصروی صادر کرده (به تاریخ شعبان ۴۱۷ ه. ق. / سپتامبر - اکتبر ۱۰۲۶ م.) و در آن، اجازه روایت همه آثار مندرج در آن فهرست را به وی داده است. متن اجازه که مشتمل بر فهرست آثار شریف مرتضی نیز هست در ریاض العلماء و حیاض الفضلاء از عبدالله بن عیسی افندی اصفهانی (قم، ۱۴۰۳ / ۱۹۸۳ - ۱۹۸۳)، ج ۴، صص ۲۹-۳۸؛ ج ۵، ص ۱۵۸ نقل شده است. همچنین بنگرید به: عبدالرزاق محی‌الدین، آدب المرتضی من سیرته وأثره (بغداد، ۱۹۵۷)، صص ۱۳۱ به بعد (که فهرست آثار شریف مرتضی و اجازه وی به بصروی در اینجا نیز تصحیح و منتشر شده است). [به تازگی نیز این اجازه با ویراستی جدید بار دیگر منتشر گردید. بنگرید به: اجازه السید المرتضی للبصروی، تحقیق: السید حسین الموسوی البرورجی، مجله العقیده، العدد (۳)، السنة الأولى، ربيع الأول ۱۴۳۶ ه. ق.، النجف الأشرف، صص ۳۵۱ به بعد]. ظاهراً بصروی تعاریف سید مرتضی از اصطلاحات کلامی را نیز گردآورده بوده است (جمع الشیخ الجلیل العالم أبی الحسن البصروی > نه: الحسن البصری < ابن قارورة > نه: مارورة < رحمه الله ... >)؛ بنگرید: دانش پژوه، «چهار فرهنگنامه کلامی»، ذکری الألفية للشیخ الطوسی، ج ۲، صص ۷۲۸ به بعد (نام «ابوالحسن البصری» که در اینجا آمده به‌طور حتم باید به‌صورت «ابوالحسن البصروی» خوانده شود).

که کتابی است در باب مسائل کلامی و فقهی^۶، و تقریب المعارف^۷؛ ابویعلی سلار^۸؛ ابوعبدالعزیز دیلمی (د: ۴۴۸ هـ. ق. / ۱۰۵۷ م. <؟>)، صاحب رساله‌ی التذکرة فی حقیقة الجوهر والعرض که گویا اثری نیز با عنوان تتمیم المُلخَص را در تکمیل المُلخَص شریف مرتضی نگاشت (هر دو اثر همینک مفقود است)^۹؛ ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان الخیمی الکراجکی (د: ۴۴۹ هـ. ق. / ۱۰۵۷ م.) که آثار متعددی در علم کلام تألیف کرد از جمله، شرحی بر رساله‌ی جُمَل العلم شریف مرتضی (ظاهراً مفقود)^{۱۰}؛ ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری (د: ۴۶۳ هـ. ق. / ۱۰۷۰ م. <؟>)؛ و قاضی عبدالعزیز بن زحیر بن عبدالعزیز بن بزّاج طرابلسی (ولادت حدود ۴۰۰ هـ. ق. / ۱۰۰۹ م. و وفات ۴۸۱ هـ. ق. / ۱۰۸۸-۱۰۸۹ م.)^{۱۱} همچنین باید به ابوعلی حسن بن احمد بن علی بن معلّم حلبی (د: پس از ۴۵۳ هـ. ق. / ۱۰۶۱ م.) اشاره کرد که شاگرد ابوالصلاح حلبی بود و شرحی بر المُلخَص شریف مرتضی نوشت.^{۱۲} در حالی که کراجکی، ابویعلی جعفری و احتمالاً ابوالحسن بصری به

۶. ابوالصلاح حلبی، الکافی فی الفقه، تصحیح: رضا استادی (اصفهان، ۱۴۰۰ / ۱۹۷۹ - ۱۹۸۰؛ بازچاپ: قم، ۲۰۰۹). همچنین بنگرید به: مدرّسی، درآمدی بر فقه شیعه، صص ۴۳ و ۶۳.

۷. این اثر دوبار منتشر شده است: (۱) تقریب المعارف فی الکلام، تصحیح: رضا استادی (قم، ۱۴۰۴ / ۱۹۸۴) (تصحیح ناقص از اثر است)؛ (۲) تقریب المعارف، تصحیح: فارس تبریزیان الحثون (قم، ۱۴۱۷ / ۱۹۹۶ - ۱۹۹۷). ویراست دوم در نشانی زیر قابل دسترسی است:

www.aqaed.com/book/131/

بنا به گفته ابن شهر آشوب، ابوالصلاح حلبی شرحی بر الذخیره شریف مرتضی نگاشته بوده است (هم اکنون مفقود است)؛ بنگرید: ابن شهر آشوب، معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة وأسماء المصنّفين منهم، قديماً و حديثاً (نجف، ۱۹۶۱)، ص ۲۹، ش ۱۵۵؛ قس همچنین با: افندی، ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۰۰؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۲۷۷، ش ۱۰۱۱؛ معجم التراث الکلامی، ج ۴، ص ۶۸، ش ۷۸۵۶. برای ابوالصلاح و نگاشته‌هایش همچنین نگاه کنید به: معجم طبقات المتکلمین، تألیف اللّجنة العلمیة فی مؤسّسة الإمام الصادق [ع]، تقدیم و [شراف: جعفر سبحانی (قم، ۱۴۲۴ / ۲۰۰۳ - ۲۰۰۴)، ج ۲، صص ۱۹۷، ۱۷۰؛ احمد پاکتچی، مدخل «ابوالصلاح حلبی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، صص ۶۱۱، ۶۱۰؛ مجمع الفکر الإسلامی، قسم الموسوعة، موسوعة مؤلفی الإمامیة (قم، ۱۴۲۰ / ۲۰۰۰)، ج ۷، صص ۳۹۶، ۳۹۷؛ سید حسین حائری، «کتابشناسی ابوالصلاح حلبی»، جنگ انجمن فهرست نگاران نسخه‌های خطی، دفتر دوم: مجموعه مقالات یادمان علامه شیخ آقابزرگ تهرانی، تصحیح: محسن صادقی (قم، ۱۳۸۹ / ۲۰۱۰)، صص ۲۱۵، ۲۵۹. [نیز بنگرید به: عطائی نظری، حمید و صنایعی، زهرا، «یکتای در باب ابوالصلاح حلبی و نگاشته‌های کلامی او»، مجله آینه پژوهش، ش ۱۳۵ - ۱۳۶، مرداد - آبان ۱۳۹۱، صص ۵ - ۲۴].

۸. بنگرید: الذریعة، ج ۳، صص ۳۴۴، ۳۴۳، ش ۱۲۳۶، ج ۴، ص ۲۴، ش ۷۵؛ معجم التراث الکلامی، ج ۲، ص ۱۶، ش ۳۲۲۳. سلار بیشتر به جهت کتاب فقهی‌اش یعنی المراسم شناخته شده است. این کتاب چندین بار منتشر شده است، از جمله: (۱) المراسم فی الفقه الإمامی، تصحیح: محمد بُستانی (بیروت، ۱۹۸۰)؛ (۲) المراسم العلویة فی الأحکام الثبوتیة، تصحیح: محسن حسینی امینی (قم، ۱۴۱۴ / ۱۹۹۴). همچنین بنگرید به: ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۳۵ و ۱۳۶؛ منتجب‌الدین، فهرست، تصحیح: عبدالعزیز الطباطبائی، ص ۸۴ و ۸۵، ش ۱۸۳؛ افندی، ریاض العلماء، ج ۲، صص ۴۴۰، ۴۳۸؛ آقابزرگ الطهرانی، طبقات اعلام الشیعة و هو النابس فی القرن الخامس، تصحیح: علی نقی منزی (بیروت، ۱۹۷۱)، ص ۸۶؛ معجم طبقات المتکلمین، ج ۲، صص ۲۱۱، ۲۱۰، ش ۱۷۹؛ مدرّسی، درآمدی بر فقه شیعه، صص ۱۴، ۴۳، ۶۳.

Leonardo Capezzone, "Maestri e testi nei centri imamiti dell' Iran selgiuchide secondo il *Kitāb al-Naqd*," *Rivista degli studi orientali* 79 (2006), p. 17f. # 12.

۹. در مجموعه آبراهام فیکوویچ دست کم سه قطعه از یک شرح ناشناخته بر رساله‌ی جُمَل العلم شریف مرتضی از عالمی مسلمان وجود دارد که ممکن است در واقع بخش‌هایی از همان شرح کراجکی باشد؛ بنگرید: گرگور شوارب، کتاب‌الایمان سهل بن فضل تُستری، چاپ شده در:

Gregor Schwarb, "Sahl b. al-Faql al-Tustari's *Kitāb al-Imā*," *Ginzei Qedem: Genizah Research Annual* 2 (2006), p. 79.

حسن انصاری معتقد است که آن شرح جُمَل العلم والعمل که به عنوان اثری از شریف مرتضی به چاپ رسیده است (بنگرید: پیش از این پاورقی ۲) در حقیقت همان شرح کراجکی است؛ بنگرید به یادداشت او با عنوان: «تعلیق شرح جُمَل العلم کراجکی». برخی از نگاشته‌های کراجکی در کنز الفوائد او به چاپ رسیده است. این کتاب جنگی است که به‌طور عمده حاوی پاره‌ای از رساله‌های کلامی اوست و تاکنون چندین بار به طبع رسیده است: (۱) (تبریز، ۱۳۲۲ / ۱۹۰۴ - ۱۹۰۵)؛ (۲) تصحیح عبدالله نعمة، ج ۲، (بیروت، ۱۹۸۵؛ بازچاپ: قم، بدون تاریخ). به تازگی نیز رساله‌ی الأسباب الصادّة عن إدراک الصواب او به تصحیح محمود نظری در میراث بهارستان (مجموعه ۱۴ رساله)، دفتر سوم (تهران، ۱۳۸۹ / ۲۰۱۰)، صص ۵۹۴، ۵۷۷ به چاپ رسید؛ مصحح استدلال‌های قانع‌کننده‌ای برای اثبات اینکه مؤلف این رساله، کراجکی است، ارائه نموده. [چندی پیش نیز تصحیح دیگری از این اثر منتشر شد: ذکر الاسباب الصادّة عن إدراک الصواب، تحقیق: عبدالحلیم عوض الحلّی، مکتبته و دار مخطوطات العتبه العباسیة، کربلاء، ۱۴۳۵ هـ. ق.]. درباره‌ی زندگی و آثار کراجکی بنگرید به: عبدالعزیز طباطبائی، «مکتبته العالمة الکراجکی لأحد معاصریه»، ژاندا، ۴۴، ۴۳ (رجب، ذوالحجّة ۱۴۱۶ / ۱۹۹۵ - ۱۹۹۶)، صص ۳۶۵، ۴۰۴؛ مدرّسی، درآمدی بر فقه شیعه، ص ۴۴؛ انصاری، امامت و غیبت، ص ۱۱۹ به بعد. [همچنین بنگرید به: المهاجر، الشیخ جعفر، الکراجکی، عصره، سیرته، عالمه الفکر و مصنفاته (د: ۴۴۹)، مؤسّسة تراث الشیعة، قم، ۱۴۳۴ هـ. ق.].

۱۰. بنگرید: حسن انصاری، مدخل «ابویعلی جعفری»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، صص ۴۳۴، ۴۳۵.

Capezzone, "Maestri e testi nei centri imamiti," p. 17 # 10.

۱۱. درباره‌ی او نگاه کنید به: سید محمّد بحر العلوم، مدخل «ابن بزّاج»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، صص ۹۷، ۹۵؛ معجم طبقات المتکلمین، ج ۲، صص ۲۱۷ و ۲۱۸؛ مدرّسی، درآمدی بر فقه شیعه، صص ۴۳، ۶۳، ۱۲۱. [نیز بنگرید به: المهاجر، الشیخ جعفر، ابن بزّاج الطرابلسی، عصره، سیرته و مصنفاته (د: ۴۸۸)، مؤسّسة تراث الشیعة، قم، ۱۴۳۴ هـ. ق.].

۱۲. بنگرید به: کمال‌الدین عمر بن احمد بن احمد بن العدم، بُغیة الطالب فی تاریخ حلب، تصحیح: شهیل زکّار، (دمشق، ۱۹۸۸)، ج ۵، صص ۲۲۷۶، ۲۲۸۴؛ «وله کتاب فی الأصول شرح فیہ المُلخَص» (همان)، ج ۵، صص ۲۲۷۶.

اندیشه‌های کلامی شیخ مفید وفادار ماندند و به‌طور معمول دیدگاه‌های معتزله بغداد را پذیرفتند،^{۱۳} تمام دیگر متکلمان این نسل ظاهراً از شریف مرتضی پیروی کردند و عقاید بهشمیه را برگزیدند. برخی از این متکلمان نیز دست‌کم با بعضی از زوایای اندیشه کلامی ابوالحسن بصری (د: ۴۳۶ هـ. ق. / ۱۰۴۴ م.) آشنا بودند، گرچه به آن روی خوش نشان نمی‌دادند. از میان اندیشه‌های ابوالحسن بصری، عمدتاً نقدهای او بر تصور شیعیان امامی از امامت، که برای نمونه در ردّ او بر کتاب الشافی شریف مرتضی بیان شده است، برای سلار (سالار) بن عبدالعزیز^{۱۴} و کراچکی^{۱۵} شناخته شده بود و ایشان ردیه‌هایی بر آن نقدها نگاشتند. [متأسفانه] هیچ یک از آن ردیه‌ها باقی نمانده است.

در سالهای نخستین قرن ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی، بلاد شام (حلب و طرابلس شام) به موازات ری و خراسان در ایران، تبدیل به یک مرکز مهم برای آموزش تشیع امامی شده بود.^{۱۶} از عالمان امامی این ناحیه باید ابوالفضل أسعد بن احمد طرابلسی (د: اوایل قرن ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی) را یاد کرد که آثاری را در علم کلام از جمله، *عیون الأدلة فی معرفة الله و نیز البیان فی حقیقة الإنسان* نگاشت.^{۱۷} رشیدالدین ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی (زاده در ۴۸۹ هـ. ق. / ۱۰۹۶ م.) متکلم [شهیر] امامی که اهل ساری در مازندران بود، بعدها به حلب رفت و در ۱۶ شعبان سال ۵۸۸ هجری قمری / ۲۷ آگوست ۱۱۹۲ در همانجا درگذشت. در میان نگاشته‌های او، کتاب *أعلام الطرائق فی الحدود والحقائق* [که در آن به تعریف شمار زیادی از اصطلاحات کلامی پرداخته است] تا حدودی به علم کلام مربوط است.^{۱۸} یکی از شاگردان ابن شهر آشوب، محی‌الدین محمد بن عبدالله بن زهره حلبی (د: ۶۳۹ هـ. ق. / ۱۲۴۱-۱۲۴۱ م.)، نویسنده *الأربعین* [کذا: *الأربعون*] حدیثاً فی حقوق الإخوان بود.^{۱۹} وی در زمره دانشوران خاندان مهم جامعه امامیان حلب، یعنی بنو زهره^{۲۰}، قرار داشت که یکی از برجسته‌ترین

۱۳. ابن مطلب که ابوالحسن بصری پیرو دیدگاه‌های شیخ مفید بوده است از سوی نجیب‌الدین ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی بن محمد حسینی در شرحش بر *المقدمة* شیخ طوسی (نسخه شماره ۱۳۳۸، برگه‌های ۱۸ ب، نسخه کتابخانه عارف افندی، استانبول) ابراز شده است. در این شرح، هرچا که از دیدگاه‌های او سخن گفته شده، این دیدگاه‌ها همسو و موافق است با نظرات شیخ مفید. درباره این شرح بنگرید به: ادامه مقاله بخش سوم (III).
 ۱۴. الزید علی ابی‌الحسن البصری فی نقضه کتاب الشافی؛ بنگرید: الذریعة، ج ۳، ص ۳۴۴ و ج ۱۰، صص ۱۸۰، ۱۷۹، ش ۳۷۸؛ معجم التراث الکلامی، ج ۳، ص ۳۶۶، ش ۶۴۷۷.

۱۵. رسالة التنبيه على أغلظ أبي الحسين البصری فی فصل فی ذکر الإمامة، بنگرید: طباطبائی، «مکتبه العلامه الکراچکی»، ص ۳۹۳؛ الذریعة، ج ۴، ص ۴۳۷، ش ۱۹۴۳؛ معجم التراث الکلامی، ج ۲، صص ۳۳۳، ۳۳۴، ش ۴۰۲۲. افزون بر این، در قرن ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی، اثری به نام *نقض کتاب التصحیح لأبی‌الحسن از سوی رشیدالدین ابوسعید عبدالجلیل بن ابی‌الفتح مسعود بن عیسی‌المتکلم الرازی* (زنده در اوایل قرن ۶ هجری قمری / ۱۲ میلادی) در رد دیدگاه‌های عقیدتی مطرح ابوالحسن بصری در کتاب *تصحیح الأدلة* نوشته شده بوده است. درباره *نقض التصحیح* بنگرید به: الذریعة، ج ۲، ص ۲۸۶، ش ۱۴۶۶؛ معجم التراث الکلامی، ج ۵، ص ۴۱۰، ش ۱۲۲۴۸. درباره نویسنده آن بنگرید به: ابن فندق، *معارج نهج البلاغه*، تصحیح: محمدتقی دانش‌پژوه (قم، ۱۴۰۹ / ۱۹۸۸ - ۱۹۸۹)، ص ۳۶؛ منتجب‌الدین، فهرست، تصحیح: عبدالعزیز طباطبائی، ص ۱۱۰؛ همچنین بنگرید به: ابن شهر آشوب، معالم العلماء، صص ۱۴۴، ۱۴۵. نیز بنگرید به: حسن انصاری، «علم الکلام الإمامی ومدرسه ابی‌الحسن البصری الکلامیه»، منتشر شده در سایت کتابان به نشانی:

<http://ansari.kateban.com/entry779>

Capezzone, "Maestri e testi nei centri imamiti," p. 22 # 44-45.

۱۶. اوضاع عقیدتی و فرهنگی تشیع امامی در ایران در طول این دوره را می‌توان از کتاب *النقض عبدالجلیل قزوینی رازی*، که در حوالی سال ۵۶۰ هـ. ق. / ۱۱۶۶ م نگاشته شده است، شناخت. درباره این کتاب بنگرید به:

Capezzone, "Maestri e testi nei centri imamiti"; Jean Calmard, "Le Chiisme imamite en Iran à l'époque seldjoukide d'après le kitāb al-naqd," *Le Monde Iranien et l'Islam* 1 (1971), pp. 43ff.

۱۷. بنگرید: حسن انصاری، مدخل «أسعد بن أحمد الطرابلسی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۸، ص ۳۱۰ و ۳۱۱.
 ۱۸. بنگرید: احمد پاکتچی، مدخل «ابن شهر آشوب»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۴، صص ۹۲، ۹۰. درباره کتاب *أعلام الطرائق* و دست‌نویست‌های بازمانده از آن بنگرید به: حسن انصاری، «أعلام الطرائق»، *مجله نشر دانش*، ۱۸ (۱۳۸۰ / ۲۰۰۱)، صص ۳۰، ۲۹. فهرس الكتب الموجودة بالمکتبه الأهرية، ۶ جلد (قاهره، ۱۹۵۲، ۱۹۴۶)، ج ۶، صص ۱۸۳، ۱۸۲. این کتاب با مشخصات زیر به چاپ رسیده است: محمّد بن علی بن شهر آشوب المازندرانی السوری، *أعلام الطرائق فی الحدود والحقائق*، ج ۲، تحقیق: سید علی طباطبائی یزدی، انتشارات ندای نیایش (وابسته به شرکت انتشارات علمی و فرهنگی)، تهران، ۱۳۹۳ ش.

۱۹. محی‌الدین محمد بن عبدالله بن زهره حلبی، *الأربعین* [کذا: *الأربعون*] حدیثاً فی حقوق الإخوان، تصحیح: نبیل رضا علوان (قم، ۱۴۰۵ / ۱۹۸۴؛ ویراست دوم، بیروت ۱۹۸۷).

۲۰. برای خاندان بنی زهره بنگرید: صادق سجادی، مدخل «آل زهره»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲، صص ۱۹، ۱۵. سید محسن‌الأمین، *أعیان الشیعة*، تصحیح: حسن‌الأمین (بیروت، بی تا)، ج ۶، صص ۲۴۹، ۲۵۰؛

Marco Salati, *Ascesa e Caduta di una Famiglia di Asraf Sciiti di Aleppo: I Zuhrawi o Zuhra-Zada*

افراد آن، ابوالمکارم عزالدین حمزة بن علی بن زهره حسینی حلبی (زاده در رمضان ۵۱۱ ه. ق. / ۱۱۱۷ م. - متوفای ۵۸۵ ه. ق. / ۱۱۸۹-۱۱۹۰ م.)، نویسنده غنیة التزویع إلى علمی الأصول والفروع بود.^{۲۱} ابوالمکارم در بخش نخست کتاب غنیة التزویع، که به دانش کلام اختصاص یافته، از دیدگاههای عقیدتی شریف مرتضی پیروی کرده است.^{۲۲} از شاگردان ابوالمکارم، یکی معین الدین ابوالحسن سالم بن بدران مازنی مصری (زنده در ۶۱۹ ه. ق. / ۱۲۲۲ م.) را می‌شناسیم که پسان تراستاد نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه. ق. / ۱۲۷۴ م.) شد و در تاریخ ۱۸ جمادی الآخرة سال ۶۱۹ ه. ق. / ۳۰ جولای ۱۲۲۲ م. برای خواجه اجازهای را درباره روایت غنیة التزویع ابوالمکارم [و همچنین تمام تصانیف خودش] صادر نمود.^{۲۳}

دگرگونی و تحوّل مهمّی که در پیشرفت فکر کلامی امامیه [در قرون میانی] اتفاق افتاد، بردست سدیدالدین محمود بن علی بن حسن جمّصی رازی (د: پس از ۶۰۰ ه. ق. / ۱۲۰۴ م.) صورت گرفت که اثر مهمّ کلامی جامع خودش المُنقذ من التقليد را در نهم جمادی الأولى از سال ۵۸۱ ه. ق. / هشتم آگوست سال ۱۱۸۵ م. در حله به پایان برد.^{۲۴} کتاب جمّصی ظاهراً نخستین شاهد براقبال و گرایش متکلمان امامی به اندیشه‌های کلامی ابوالحسنین بصری است. جمّصی در اثر یادشده، هر کجا میان اندیشه‌ها و دیدگاههای ابوالحسنین بصری و بهشمیه اختلافی بوده

(1600-1700), Rome 1992 :

ترجمه عربی توسط: محمد علی که زیر عنوان کتاب آل الزهراوی منتشر شده است (حمص، ۲۰۰۷). نسخه دیجیتالی این کتاب در نشانی زیر قابل دسترسی است:

<http://www.scribd.com/doc/17222448/Zahrawi-family-by-Mr-Marco-Selati>

Marco Salati, "Note in margine ai Banū Zuhrah / al-Zuhrāwī / Zuhrah zāda di Aleppo: Alcuni documenti dai tribunali sciaraitici della fine del xvii e l'inizio del xviii secolo (1684-1701)," *Annali di Ca' Foscari* 49 (2010), pp. 23-42; Anne-Marie Eddé, *La principauté ayyoubide d'Allep (579/1183-658/1260)*, Stuttgart 1999, pp. 438ff.

۲۱. از دیگر آثار او (همگی مفقود) می‌توان اشاره کرد به: نقض شبه الفلاسفة، مسئله فی الردّ علی المنجمین، مسئله فی أنّ نظر الکامل العقل علی انفراد کاف فی تحصیل المعارف العقلیة، مسئله فی نفی الرّویة واعتقاد الإمامیة ومخالفیهم مَن یُنسب إلى السّنة والجماعة، مسئله فی کونه تعالی حیةً، مسئله الشافیة فی الردّ علی من زعم أنّ النظر علی انفراد غیر کاف فی تحصیل المعرفة به تعالی، مسئله فی الردّ علی من ذهب إلى أنّ الوجوب والتبج لإعلمان إلاّ سعةً بنگرید: محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، تصحیح: محمد باقر بهبودی، (بیروت، ۱۴۰۳/۱۹۸۳)، ج ۱۰۶، صص ۲۴ و ۲۵؛ الخیر العالمی، أمل الأمل (بغداد، ۱۹۶۵-۱۹۶۶)، ج ۲، صص ۱۰۵ و ۱۰۶. برادر او، جمال الدین ابوالقاسم عبدالله بن علی بن زهره حسینی حلبی (زاده در ذی الحجة ۵۳۱ ه. ق. / دسامبر ۹۶۲ - ژانویه ۹۶۳ م. و درگذشته پس از ۵۹۷ ه. ق. / ۱۲۰۰ م) نویسنده آثاری همچون: جواب سؤال ورد من مصر فی الثبوت، کتاب التبیین لمسئلتی الشفاعة وعضة المسلمین، تبیین المخیجة فی کون إجماع الإمامیة حجة، مسئله فی نفی التحابط (یا: مسئله فی نفی التخلیط)، جواب سؤال ورد عن الإسماعیلیة و جواب سائل سأل عن العقل. بنگرید: الخیر العالمی، أمل الأمل (بغداد، ۱۹۶۵-۱۹۶۶)، ج ۲، صص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۶، ص ۲۵؛ افندی، ریاض العلماء، ج ۳، صص ۲۲۷ و ۲۲۸، موسوعة طبقات الفقهاء، تألیف اللجنته العلمیة فی مؤسسه الإمام الصادق [ع]، اشراف: جعفر سبحانی (بیروت، ۱۹۹۹-۲۰۰۱)، ج ۶، صص ۱۶۲ و ۱۶۳؛

Salati, *Ascesa*, p. 130, no 4.

۲۲. غنیة التزویع تاکنون دو بار منتشر شده است: (۱) تصحیحی ناقص از آن که تنها شامل بخش دوم و سوم کتاب در باب اصول فقه و فقه است و در کتاب الجوامع الفقهیة منتشر شده است. (تهران، < چاپ سنگی >، ۱۲۷۶ / ۱۸۵۹ - ۱۸۶۰؛ بازچاپ در قم، ۱۴۰۴ / ۱۹۸۴)؛ همچنین بنگرید به: مدزسی، مقدمه‌های برفقه شیعه، ص ۶۵؛ (۲) غنیة التزویع إلى علمی الأصول والفروع، تألیف: حمزة بن علی بن زهره حلبی، تصحیح: ابراهیم البهادری (قم، ۱۴۱۷ / ۱۹۹۶)، شامل هر سه بخش کتاب یعنی اصول دین، اصول فقه و فقه. تحریری فارسی از غنیة، به احتمال زیاد به قلم عمادالدین حسن بن علی طبری (زنده در ۷۰۱ ه. ق. / ۱۳۰۱ م) با عنوان معتقد الإمامیة: متن فارسی در کلام و اصول و فقه شیعی از سده هفتم، به تصحیح محمدتقی دانش پزوه (تهران، ۱۹۶۱) منتشر شده است. بنگرید: حسینی مدزسی طباطبائی، کتابیات: مجموعه مقالات در زمینه کتابشناسی (نیوجرسی، ۲۰۰۹)، ص ۳۲، پ ۶. درباره عمادالدین بنگرید به: رسول جعفریان، فواید تاریخی و نکات کتابشناسی در آثار عمادالدین الطبری، مجله آینه پژوهش، ش ۵۰ (۱۳۷۷ / ۱۹۹۸)، صص ۱۶-۱۲.

۲۳. برای تصویر این اجاز به خطّ سالم بن بدران بنگرید به: محمدتقی مدزسی رضوی، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی (تهران، ۱۳۷۰ / ۱۹۹۱)، صص ۱۶۷-۱۶۱، به ویژه، ص ۱۶۴. درباره سالم بن بدران همچنین بنگرید به: معجم طبقات المتکلمین، ج ۲، صص ۳۸۱ و ۳۸۲، ش ۲۶۳. [مشخصات نشر چاپ عکسی این نسخه به شماره ۱۰۵۶۴ متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی بدین قرار است: غنیة التزویع إلى علمی الأصول والفروع، تألیف: عزالدین ابوالمکارم حمزة بن علی بن زهره حسینی حلبی، نسخه برگردان به قطع اصل از روی نسخه خطی شماره ۱۰۵۶۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی کتابت شده در ۶۱۴ ق، با مقدمه سید محمد عمادی حائری، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰].

۲۴. به تصحیح: محمد هادی یوسفی غزوی (قم، ۱۴۱۲ / ۱۹۹۱). متنی کلامی با عنوان المعتمد من مذهب الشیعة الإمامیة به دست محمد رضا انصاری قعی تصحیح و به چاپ رسیده است (میراث اسلامی ایران، ج ۶، صص ۳۴-۱۶). همچنین بنگرید به: معجم التراث الکلامی، ج ۵، ص ۱۸۰، ش ۱۱۰۹۴. مصحح ابراز داشته که این متن نیز نگاشته حقیقی رازی است. درباره زندگی و آثار حقیقی (و ارجاعات بیشتر در این زمینه) بنگرید به: مقدمه مارتین مک درمونت و ویلفرد مادلونگ بر کتاب المعتمد فی اصول الدین اثر رکن الدین محمود بن محمد ملاحمی خوارزمی، (لندن، ۱۹۹۱)، ص ۸، و مقدمه ما بر ویراست خلاصه النظر: رساله‌ای از متکلم ناشناس امامی معتزلی (متوفای او خرقن ۶ هجری قمری / ۱۲ میلادی یا اوایل قرن ۷ هجری قمری / ۱۳ میلادی) (تهران و برلین، ۲۰۰۶)، ص ۱۰ و ۱۱ (از مقدمه)؛ نیز بنگرید به:

Capezone, "Maestri e testi nei centri imamiti," p. 25 no 68.

است، جانب ابوالحسنین را گرفته و آراء وی را برگزیده است.^{۲۵}

درباره متکلمان امامی فعال در دوره بعد از حتمی تا عصر خواجه نصیرالدین طوسی، که کلام شیعه را نوسازی و روزآمد کرد، اطلاعات بسیار اندکی در دسترس است و از بسیاری از آنها جز نام، چیز دیگری دانسته نیست.^{۲۶} شهر حله، در روزگاری که حتمی در آن می‌زیست، مرکز مهمی برای تشیع امامی گشته بود و برخی از متکلمان سرشناس شیعی در طول سده هفتم هجری قمری در آنجا فعالیت داشتند. در این زمینه، به‌طور خاص باید از سدیدالدین سالم بن محفوظ سُورای حلی (د: حدود ۶۳۰ هـ. ق. / ۱۲۳۲ م.)،^{۲۷} محقق حلی (د: ۶۷۶ هـ. ق. / ۱۲۷۷ م.) نویسنده المسلك فی اصول الدین،^{۲۸} محمد بن علی بن محمد بن جهمیم (د: ۶۸۰ هـ. ق. / ۱۲۸۲ م.) که از استادان علامه حلی (د: ۷۲۶ هـ. ق. / ۱۳۲۵ م.) بود،^{۲۹} پدر علامه حلی، یعنی سدیدالدین یوسف بن علی (زنده در ۶۶۵ هـ. ق. / ۱۲۶۷ م.)^{۳۰} و خود علامه حلی یاد کرد.^{۳۱} همچنین، درست در همین دوره بود که «بنو العودی» در حله ظهور کردند، خاندانی که در چندین نسل متکلمان برجسته‌ای داشتند.^{۳۲} در این دوره، گذشته از حله، بحرین

۲۵. ظاهر حتمی به نگاشته‌های کلامی ابوالحسنین بصری خصوصاً کتاب العزواو دسترسی مستقیم داشته است (بنگرید: المُنْبَغذ، ج ۱، صص ۲۰۳، ۵۰۴ و ۵۰۵؛ همچنین بنگرید به: الذریعة، ج ۲۳، صص ۱۵۱ به بعد؛ کامیلا آدانگ، «نمونه‌ای نادر از گواهی‌های انجیل بر حضرت محمد در مکتوبات معتزله: نقلهایی از کتاب الدین والدولة از ابن زین طبری در عَزْر الأذلة ابوالحسنین بصری، بر اساس آنچه که در کتابی از حتمی رازی محفوظ مانده است»، چاپ شده در: کامیلا آدانگ، زاینه اشمیتکه و دیوید اسکلاز، عقلانیت مشترک: معتزله در اسلام و یهودیت (ورتمبرگ، ۲۰۰۷)، صص ۲۹۷، ۳۳۰.

Camilla Adang, "A rare case of biblical 'testimonies' to the Prophet Muhammad in Mu'tazilite literature: quotations from Ibn Rabban al-Tabari's *Kitāb al-dīn wa-al-dawla* in Abu l-Husayn al-Baṣrī's *Ghurur al-adilla*, as preserved in a work by al-Himmaṣī al-Rāzī," *A common rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, eds. C. Adang, S. Schmidtke and D. Sklare, Würzburg 2007, pp. 297-330)

حتمی احتمالاً به تصحیح الأذلة ابوالحسنین بصری نیز دسترس داشته است. (برای نمونه بنگرید به: المُنْبَغذ، ج ۱، ص ۶۳)، او پیوسته به کتاب الفائق رکن الدین محمود بن محمد ملاحمی خوارزمی (د: ۵۳۶ هـ. ق. / ۱۱۴۱ م.) که نماینده اصلی مکتب عقیدتی ابوالحسنین بصری در فاصله یک قرن پس از وفات اوست، ارجاع می‌دهد. (بنگرید: المُنْبَغذ، ج ۱، صص ۵۶، ۵۷، ۲۰۸، ۳۴۴).

۲۶. برای آگاهی از تحولات عقیدتی تشیع دوازده امامی از زمان نصیرالدین طوسی بنگرید به آثار زیر از زاینه اشمیتکه:

The Theology of al-'Allāma al-Hillī (d. 726/1325), Berlin 1991; *Theologie, Philosophie und Mystik im zwölfer-schiiischen Islam des 9./15. Jahrhunderts: Die Gedankenwelten des Ibn Abi Jumhūr al-Aḥsā'ī (um 838/1434-35 - nach 906/1501)*, Leiden 2000; "Ibn Abi Jumhūr al-Aḥsā'ī und sein Spätwerk *Sharḥ al-Bāb al-hādī 'ashar*," *Reflections on Reflections. Near Eastern writers reading literature. Dedicated to Renate Jacobi*, eds. A. Neuwirth and A. Chr. Islebe, Wiesbaden 2006, pp. 119-45.

الهیات علامه حلی (د: ۷۲۶ / ۱۳۲۵)، برلین ۱۹۹۱ [ترجمه فارسی این کتاب با مشخصات زیر به چاپ رسیده است: اشمیتکه، زاینه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ترجمه احمد نمایی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۸ ش.]: کلام، فلسفه و عرفان در تشیع دوازده امامی در قرن نهم هجری قمری: اندیشه‌های ابن ابی جمهور آحسانی (از ۸۳۸ / ۱۴۳۴ - ۱۴۳۵ تا ۹۰۶ / ۱۵۰۷)، لایدن ۲۰۰۰؛ ابن ابی جمهور آحسانی و اثر متأخر او شرح باب حادی عشر.

برای دیدگاه‌های کلامی نصیرالدین طوسی بنگرید به: عبدالأمیر الأعسم، نصیرالدین الطوسی: مؤسس المنهج الفلسفی فی علم الکلام الإسلامی (بیروت، ۱۹۷۵؛ ویراست دوم با اصلاحات، بیروت، ۱۹۸۰)؛ عباس سلیمان، تطوّر علم الکلام إلى الفلسفة و منهجها عند نصیرالدین الطوسی: دراسة تحليلية مقارنة لکتاب تجرید العقائد (اسکندریة، ۱۹۹۴)، فایل دیجیتالی این کتاب در نشانی زیر قابل دسترس است:

<http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot2/gap.php?file=004180.pdf>

۲۷. او استاد محقق حلی و علی بن موسی بن طاووس (د: ۶۶۴ هـ. ق. / ۱۲۶۶ م.) نیز بوده است. درباره او بنگرید به: السید حسن الصدر، تکملة أمل الأمل، تصحیح: حسین علی محفوظ و دیگران (بیروت، ۲۰۰۸)، ج ۳، صص ۱۰۶ - ۱۰۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ج ۲، صص ۳۸۳ و ۳۸۴، ش ۲۶۴.

۲۸. ویراسته رضا استادی (مشهد، ۱۳۷۳ / ۱۹۹۴). او همچنین عقیده‌نامه‌ای کوتاه نگاشته که چندین بار به چاپ رسیده است (بنگرید: معجم التراث الکلامی، ج ۵، صص ۸۰۷، ش ۱۰۲۲۵)، [این عقیده‌نامه با عنوان الرسالة الماتعیة به همراه ویراست یادشده از المسلك فی اصول الدین به طبع رسیده است]، افزون بر این، وی رساله‌ای نیز مشتمل بر فتوای درباره حکم شخص معتقد به اثبات معدوم، نگاشته که زیر عنوان «رسالة فی بطلان اثبات المعدوم وعدم کفر القائل به» چاپ شده است؛ بنگرید:

Sabine Schmidtke, "The doctrinal views of the Banu l-'Awd (early 8th/14th century): An analysis of ms Arab. f. 64 (Bodleian Library, Oxford)," *Le shi'isme imamate quarante ans après. Hommage à Eian Kohlberg*, eds. M.A. Amir-Moezzi, M. Bar-Asher, S. Hopkins, Turnhout 2009. p. 388f. ## 8 and 9 (with further references).

[ترجمه فارسی این مقاله با مشخصات زیر منتشر شده است: آراء عقیدتی خاندان بنی العود، نوشته زاینه اشمیتکه، ترجمه: سید محسن موسوی اصفهانی، چاپ شده در: اجنامه علامه محقق سید عبدالعزیز طباطبائی، به کوشش: عبدالحسن طالعی و محسن صادقی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۲، صص ۱۵۵ - ۱۶۶].

درباره محقق حلی همچنین نگاه کنید به: رضا استادی، احوال و آثار محقق حلی، صاحب شرایع (قم، ۱۳۸۳ / ۲۰۰۴).

۲۹. درباره او بنگرید به: معجم طبقات المتکلمین، ج ۲، صص ۴۰۸ و ۴۰۹، ش ۲۷۸.

۳۰. درباره او بنگرید به: اشمیتکه، الهیات علامه حلی، ص ۱۰ (همراه با ارجاعات بیشتر).

۳۱. بنگرید: اشمیتکه، الهیات علامه حلی؛ عبدالعزیز طباطبائی، مکتبة العلامة الحلی (قم، ۱۴۱۶ / ۱۹۹۶).

۳۲. بنگرید: اشمیتکه، آراء عقیدتی، صص ۳۵۷ - ۳۸۲؛ حسین مدرسی طباطبائی، «مفاوضه‌ای در مسئله شینیت معدوم»، کتابیات (نیوجرسی، ۲۰۰۹)، صص ۵۱، ۳۹.

نیز به مرکز مهمی برای آموزش تشیع امامی بدل شد و چندین متکلم شیعی در خلال قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی در آنجا حضور داشتند که از میان آنها به طور خاص کسانی چون: کمال الدین احمد بن علی بن سعید بن سعاده بحرانی،^{۳۳} و شاگرد او علی بن سلیمان بحرانی (زنده در نیمه نخست قرن هفتم هجری قمری / سیزدهم میلادی)^{۳۴} و کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی (د: ۶۹۹ ه. ق. / ۱۲۹۹. ۱۳۰۰ م.) نویسنده قواعد المرام فی علم الکلام^{۳۵} شایان ذکراند. پاره‌ای متون کلامی دیگر نیز از نویسندگان ناشناس در دست است که در آغاز همین دوره نگاشته شده است، آثاری مثل کتاب الیاقوت نوشته شخصی به نام ابواسحاق ابراهیم بن نوبختی،^{۳۶} خلاصه النظر به قلم نویسنده‌ای ناشناخته،^{۳۷} و یک رساله کلامی مختصر بر مسلک امامیه از نویسنده‌ای گمنام که در آن از ابوالحسن بصری یاد شده است.^{۳۸}

II. بخش دوم:

ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (شیخ الطائفة، زاده در طوس، رمضان سال ۳۸۵ هجری قمری / سپتامبر - اکتبر ۹۹۵ میلادی، درگذشته در نجف، ۲۲ محرم سال ۴۶۰ هجری قمری / ۲ دسامبر ۱۰۶۷ میلادی) علم آموزی و دانش پژوهی خودش را در زادگاهش خراسان، و به ویژه در شهر چند فرهنگی نیشابور، آغاز کرد. او در همین شهر بالید و نخستین دوره‌های آموزشی خویش را طی نمود.^{۳۹} احتمالاً وی در آنجا، گذشته از عقاید شیعی، فقه شافعی را

۳۳. علی رضا سید تقوی، مدخل «بحرانی، ابوجعفر کمال الدین»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، صص ۳۸۳ - ۳۸۴.

۳۴. بنگرید: حسن انصاری، «مصباح العرفان و مفتاح البیان علی بن سلیمان بحرانی و دیگر آثار او»، چاپ شده در: حسن انصاری، بررسیهای تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، صص ۷۷۹ - ۷۸۶؛ و سایت کاتبان به نشانی:

<http://ansari.kateban.com/entry1789.html>

ویلفرد مادلونگ، مدخل «بحرانی، جمال الدین»، ایرانیکا، ج ۳، ص ۵۲۹، رابرت کلیو، مدخل «شیخ علی بن سلیمان البحرانی»، دائرة المعارف اسلام، ویراست سوم، ج ۳، ص ۱۵۱ و ۱۵۲.

۳۵. ویراسته احمد حسینی (قم)، ۱۴۰۶ / ۱۹۸۵. ۱۹۸۶. همچنین بنگرید به: سید جعفر سجادی، مدخل «ابن میثم»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، صص ۷۱۶ - ۷۱۷؛ مرعشی، محمود، کتابشناسی آثار دستنویس علامه کمال الدین ابوعلی میثم بن علی بحرانی ماحوزی: درگذشته سال ۶۹۹ ه. ق در کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی: گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی (قم، ۲۰۰۷). بیشتر نگاشته‌های کلامی میثم بحرانی به درخواست امیر عبدالعزیز بن جعفر بن حسین نیشابوری (زاده در: ۶۲۶ / ۱۲۲۸. ۱۲۲۹، درگذشت در ۶۷۲ / ۱۲۷۴) تألیف شده است؛ بنگرید به: حسن انصاری، «چند کتاب کلامی تقدیمی به یک امیر فاضل شیعی»، چاپ شده در: بررسیهای تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، صص ۷۸۷. ۷۹۶؛ و سایت کاتبان به نشانی:

<http://ansari.kateban.com/entry1792.html>

برای اطلاعات کلی درباره عالمان بحرین در طول این دوره بنگرید به: علی الأربیبی، ژنسانس شیعی: مطالعه موردی مکتب حکمت الهی بحرین در قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی (رساله دکتری، دانشگاه مک‌گیل، مونترال، ۱۹۹۲)؛ همو، خودگرایی در مکتب بحرین، چاپ شده در میراث شیعی: مقالاتی در باب سنت گذشته و حال، به کوشش: لیندا کلارک، (بینگامتون، نیویورک، ۲۰۰۱)، صص ۳۳۱. ۳۴۳.

(Ali al-Oraibi, *The Shi'i renaissance: A case study of the theosophical school of Bahrain in the 7th/13th century*, PhD dissertation, McGill University, Montreal 1992; idem, "Rationalism in the School of Bahrain," *Shiite heritage: Essays on classical and modern tradition*, ed. Lynda Clarke, Binghampton, NY 2001, pp. 331-43).

سنت علمی عالمان شیعی بحرین در طول قرن هشتم و نهم هجری قمری در اسناد ابن ابی جمهور اُسنانی (د: پس از ۹۰۶ ه. ق / ۱۵۰۱ م) ثبت و ضبط شده است؛ از بسیاری از این دانشمندان تنها نامشان شناخته شده است. بنگرید:

Schmidtko, *Theologie, Philosophie und Mystik*, pp. 282ff (Anhang 3: Die Überliefererketten des Ibn Abi Gūmhūr al-Aḥsā'ī).

۳۶. حسن انصاری به پیروی از میرزا محمدخان قزوینی نشان داده است که این اثر به احتمال بسیار زیاد در اوایل قرن هفتم هجری قمری / سیزدهم میلادی تألیف شده است؛ نگاه کنید به یادداشت او زیر عنوان: «علامه قزوینی و کتاب الیاقوت ابن نوبخت»، منتشر شده در سایت کاتبان به نشانی:

<http://ansari.kateban.com/entry1794.html>

این یادداشت، تحت عنوان «کتاب الیاقوت ابن نوبخت و زمان تألیف آن» در بررسیهای تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، صص ۷۹۷. ۸۰۴ نیز به چاپ رسیده است.

برای تحقیقات قدیم‌تر درباره این کتاب و نویسنده آن بنگرید به: اشمیتکه، الهیات علامه حلی، صص ۴۸ و ۴۹ (همراه با رجاعات بیشتر).

۳۷. بنگرید به: تصحیح: انصاری و اشمیتکه، خلاصه النظر: رساله‌ای از نویسنده ناشناس امامی - معتزلی.

۳۸. این نسخه در ضمن یک مجموعه خطی (برگهای ۵ ب - ۱۲ الف) موجود است که در نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری / سیزدهم میلادی کتابت شده است و هم‌اکنون در کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه شیراز (کتابخانه علامه طباطبائی) نگهداری می‌شود. نگاه کنید به مقاله ما با عنوان:

"The Zaydī reception of Ibn Khallād's *Kitāb al-Uṣūl: The ta'liq of Abū Tāhir b. 'Alī al-Saffār*," *Journal asiatique* 298 (2010), pp. 275-302.

ترجمه فارسی این مقاله با مشخصات زیر نشر یافته است: کتاب الاصول ابن خلاد و تداول آن در میان زیدیه، تعلیق ابوطاهر بن علی صفار، ترجمه: محمد کاظم رحمتی، مجله پیام بهارستان، س ۴، ش ۱۴، زمستان ۱۳۹۰.

۳۹. برای آگاهی از استادان او در این دوره بنگرید به: عبدالعزیز طباطبائی، حیاة الشیخ الطوسی و مشایخه، در مقدمه و ویراست ایشان از فهرست کتب الشیعه و اصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول (قم، ۱۴۲۰ / ۱۹۹۹. ۲۰۰۰)، صص ۳۲. ۳۶ (تحریر اصلی فارسی این نوشتار با عنوان «شخصیت علمی و مشایخ شیخ طوسی» در میراث اسلامی ایران، ج ۲، ۱۳۷۴ / ۱۹۹۵)، صص ۳۶۱ - ۴۱۲ به چاپ رسیده است؛ حسن انصاری، «نکته‌ای درباره یکی از استادان

نیز فراگرفت^{۴۰} و با اندیشه‌های اعتقادی مکتب معتزله بغداد هم که در آن روزگار در خراسان جریان فکری غالب بود، آشنایی پیدا کرد. او در این دوره، به طور خاص، کتاب بیان الدین ابومنصور صرّام را نزد استاد امامی خویش، ابوحازم نیشابوری خواند.^{۴۱} بنا به گفته شاگرد شیخ طوسی، حسن بن مهدی سبلی^{۴۲}، اعتقاد شیخ به آموزه معتزلی «وعید» در اثر تعالیم صرّام بوده است.^{۴۳} هنگامی که شیخ در سال ۴۰۸ هـ. ق. / ۱۰۱۷ - ۱۰۱۸ م. به بغداد رفت، نخست نزد شیخ مفید (د: ۴۱۳ هـ. ق. / ۱۰۲۲ م.) تحصیل کرد و سپس از محضر شریف مرتضی دانش آموخت. بدون شک، روگردانی شیخ طوسی از باور به آموزه «وعید» و پذیرش مرزبندی‌هایی که به طور خاص از سوی شریف مرتضی میان معتزله و امامیه صورت گرفته بود، ناشی از تأثیر علم الهدی بر شیخ الطائفة بود.^{۴۴} پس از درگذشت شریف مرتضی در سال ۴۳۶ هـ. ق. / ۱۰۴۴ م.، شیخ طوسی مقتدرترین متکلم امامی بغداد گشت.

در خلال هجوم سلجوقیان به بغداد در سال ۴۴۷ هـ. ق. / ۱۰۵۶ م.، خانه و کتابخانه شیخ طوسی در آتش سوخت و او به نجف گریخت و باقی عمر خود را در آنجا سپری کرد. در نتیجه، بسیاری از نگاشته‌های او، از جمله برخی از مهمترین آثار کلامی اش، از میان رفت. شیخ در کتاب فهرست، آثار کلامی زیر را برای خویش برشمرده است - ترتیب عناوین در این فهرست آثار خود نوشت (که در فهرست زیر نیز عیناً رعایت شده است) احتمالاً نمودار ترتیب تاریخی نگارش آنها است. از آنجا که همه این آثار پس از نام کتاب فهرست در این فهرست آثار خود نوشت آمده است، احتمال دارد که تمام آنها پس از تکمیل تحریر اولیه فهرست (به احتمال زیاد در حدود سال ۴۱۵ هـ. ق. / ۱۰۲۵ م.)، نوشته شده باشد، و اگر نه همه، دست کم بیشتر آنها شاید حتی پس از وفات سید مرتضی در سال ۴۳۶ هـ. ق. / ۱۰۴۴ م. نگارش یافته باشد.^{۴۵}

[۱] کتاب ما یُعَلَّل وما لا یُعَلَّل (مفقود).^{۴۶} از عنوان اثر برمی آید که نگاشته‌ای در باب مفهوم «علت» در دانش کلام

ناشناخته شیخ طوسی در نیشابور، چاپ شده در: بررسیهای تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، صص ۸۴۱-۸۴۶ و سایت کاتبان به نشانی:

<http://ansari.kateban.com/entry1357.html>

آقا بزرگ طهرانی مطالعه‌ای جامع درباره زندگی و آثار شیخ طوسی انجام داده است که در مقدمه او بر ویراست تفسیر قرآن شیخ طوسی، یعنی التبیان فی تفسیر القرآن، به طبع رسیده؛ بنگرید: التبیان فی تفسیر القرآن، تصحیح: احمد قُصیر العاملی، ۱۰ ج، (نجف، ۱۹۵۷ - ۱۹۶۳)، ج ۱، صص ۷۴۰-۷۴۱. ترجمه فارسی این مقدمه با مشخصات زیر منتشر شده است: آقا بزرگ طهرانی، زندگینامه شیخ طوسی، ترجمه: علی رضا میرزا محمد و حمید طبیبیان (تهران، ۱۳۶۰ / ۱۹۸۲)، (این اثر بارها تجدید چاپ شده و ما از چاپ سال ۱۳۷۶ / ۱۹۹۷ آن استفاده می‌کنیم). همچنین بنگرید به: محمد علی امیرمؤزی، «الطوسی، محمد بن الحسن»، دائرة المعارف اسلام لایدن (ویراست دوم)، ج ۱۰، صص ۷۴۵-۷۴۶؛ محمد واعظ زاده خراسانی، «حیة الشیخ الطوسی»، چاپ شده در مقدمه رسائل الشیخ الطوسی (الرسائل العشر) (قم، بی تاریخ)، صص ۶۲-۶۳؛ ذکری الألفیة للشیخ الطوسی. یادنامه شیخ الطائفة ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ۳ ج (مشهد، ۱۳۴۸، ۱۳۵۴، ۱۹۷۰ - ۱۹۷۶)؛ انصاری، امامت و غیبت، ص ۱۲۴ و پس از آن.

۴۰. بنگرید: شبکی، طبقات الشافعیة الکبری، تصحیح: محمود محمد الطنحی و عبدالفتاح محمد الجلو، ۱۰ ج (قاهره، ۱۹۶۴، ۱۹۷۶)، ج ۴، ص ۱۲۶، در اینجا گفته شده که شیخ گرایش‌هایی به مذهب شافعیته داشته است (کان یتَمی إلى مذهب الشافعی).

۴۱. بنگرید: فهرست، ص ۲۲۵، شماره ۸۷۶. همچنین بنگرید به: آقا بزرگ طهرانی، طبقات أعلام الشیعة. القرن الرابع: نوايح الزواة في رابعة المئات، تصحیح: علی نقی منزوی (بیروت، ۱۳۹۰ / ۱۹۷۰)، ص ۱۶. درباره ابومنصور صرّام بنگرید به: الفهرست، تصحیح: طباطبائی، ص ۵۳۷.

۴۲. درباره او بنگرید: آقا بزرگ طهرانی، طبقات أعلام الشیعة و هو النابس، ص ۵۶، همچنین بنگرید به: حسن انصاری، گذار از اخوان الصفا ای اسماعیلی به زیدیه از مسیر امامیه، کتاب ماه دین، ۱۲۰ - ۱۲۲ (۱۳۸۶ / ۲۰۰۷)، صص ۱۵، ۴.

۴۳. علامه حلی نخستین کسی است که باورمندی شیخ طوسی را به آموزه وعید در برهه‌ای از زندگی اش گزارش کرده، بنگرید: خلاصة الأقوال في معرفة الرجال (بی جا، ۱۴۱۷ / ۱۹۹۶، ۱۹۹۷)، ص ۲۵؛ [وکان یقول أُولاً بالوعید ثم رجح].

۴۴. بنگرید: علامه حلی، خلاصة الأقوال، ص ۲۵؛ همچنین بنگرید به: شیخ طوسی، الاقتصاد فیما یجب علی العباد، (نجف، ۱۳۹۹ / ۱۹۷۹)، صص ۱۹۳ به بعد که نویسنده در آنجا عقیده به «احباط» را که بر مبنای آموزه «وعید» استوار است، رد می‌کند.

۴۵. بنگرید: فهرست، صص ۱۹۲، ۱۹۴. فرآیند تألیف کتاب فهرست شیخ طوسی همچنان نیازمند بررسی مفصلی است، اما تاریخ ذکر شده در بالا، بر اساس اشاره شیخ طوسی در ذیل نام ابن نوح سیرافی (فهرست، ص ۳۷) به این نکته است که سیرافی همین چند سال پیش از دنیا رفته است. همچنین بنگرید به: حسن انصاری، مدخل «ابن نوح سیرافی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، صص ۶۲۶-۶۲۷؛ نیز بنگرید به: موسی شیبیری زنجانی، «ابوالعتاس نجاشی و عصر وی»، چاپ شده در: جرحه‌ای از دریا، به کوشش: مؤسسه کتابشناسی شیعه، (قم، ۱۳۸۹ / ۲۰۱۰)، ج ۱، ص ۹۹. با این حال باید توجه داشت که ترتیب عناوین ارائه شده در اینجا اندکی متفاوت است با آن چیزی که در برخی از نسخه خطی کتاب فهرست آمده است. این ترتیب در دو ویراست عبدالعزیز طباطبائی و بحر العلوم از کتاب فهرست ارائه شده است. تاکنون هیچ تحقیق جامعی در خصوص تاریخ‌گذاری نگارش آثار شیخ طوسی صورت نگرفته است. پژوهشی مقدماتی درباره این موضوع با مشخصات زیر منتشر شده است: علیه رضاداد و سید کاظم طباطبائی، «گاهشماری آثار شیخ طوسی»، فصلنامه مطالعات اسلامی، ۸۰، (۱۳۸۷ / ۲۰۰۸)، صص ۴۹ - ۷۳، قابل دسترسی در نشانی:

http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/55213878002.pdf

۴۶. در ویراست بحر العلوم از کتاب فهرست، کتاب ما یُعَلَّل وما لا یُعَلَّل به عنوان اولین اثر از آثار کلامی ذکر شده است. در چندین نسخه خطی که مورد استفاده

و اصول فقه بوده است.^{۴۷} کتاب یادشده از این حیث شایان توجه است که هیچ تألیف دیگری را از متکلمان امامی پیش از شیخ طوسی نمی‌شناسیم که به‌طور خاص به این موضوع پرداخته باشد. هیچ‌یک از نویسندگان امامی بعدی، به‌استثنای نجاشی در کتاب رجال، از این اثر یاد نکرده‌اند و محتمل است که این کتاب در حمله سلجوقیان به بغداد از بین رفته باشد.^{۴۸}

[۲] مقدمه فی المدخل إلى < صناعة > علم الکلام، نگاشته‌ای مقدماتی است که نویسنده در آن با لحاظ دیدگاههای به‌ششمیه و جریانهای رقیب ایشان در میان معتزله، درباره مفاهیم کلامی: موجود، أعراض، جواهر، صفات، عقل و ماهیت «نظر» و «افعال» به بحث پرداخته است. این رساله علی‌رغم اختصارش، از دید شیخ طوسی آشکارا تألیفی مهم به حساب می‌آمده است، چرا که شیخ آن را اثری بی‌مانند توصیف کرده است (لم یعمل مثلها).^{۴۹} نجاشی نیز برای این رساله ارجحی والا قائل شده و آن را در فهرست آثار شیخ طوسی، که به نوعی، تنها مشتمل بر نگاشته‌های جامع‌تر شیخ است، درج کرده است.^{۵۰} شهرت این رساله را می‌توان از شروح گوناگونی که پسان‌تر بر آن نوشته شده است (بنگرید به بخش سوم در ادامه همین مقاله) و نیز از نسخه‌های متعدّد بازمانده از آن دریافت.^{۵۱} افزون بر این، شیخ طوسی بعدها در کتاب الاقتصاد خودش به این اثر ارجاع داده است.^{۵۲} زودهنگام‌ترین تاریخی که می‌توان برای

طباطبائی در تصحیحش از فهرست بوده، کتاب یادشده پس از رساله المسئلة فی الأحوال درج گردیده است.

۴۷. برای بحثی در باب «علل» در کلام و اصول فقه از دیدگاه یک متکلم اشعری هم عصر شیخ طوسی بنگرید به: الشامل فی اصول الدین امام الخرمین جوینی، تصحیح علی سامی الثنّار و دیگران. (اسکندریه، ۱۹۶۹)، صص ۶۲۹ به بعد (کتاب العلل).

۴۸. بنگرید: فهرست، ص ۱۹۳، سطر ۱۱؛ نجاشی، رجال، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۸. نیز بنگرید: الذریعة، ج ۱۹، ص ۳۶، ش ۱۸۵.

۴۹. بنگرید: فهرست، ص ۱۹۳، سطر ۱۱.

۵۰. بنگرید: نجاشی، رجال، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۸. ابن شهر آشوب نیز از این اثر در فهرست آثار شیخ طوسی یاد کرده است. بنگرید: معالم العلماء، ص ۱۱۵، سطر ۴.

۵۱. بنا به گفته آقازرگ، قدیم‌ترین نسخه موجود از رساله المقدمه، که استنساخ آن به دست نظام‌الدین محمود بن علی خوارزمی در تاریخ ۲۶ رجب سال ۴۴۴ هجری قمری / ۲۱ نوامبر ۱۰۵۲ میلادی به پایان رسیده (به همراه اجازه‌ای که شیخ طوسی آن را در ۲۶ محرم سال ۴۴۵ ه.ق. / ۱۸ می ۱۰۵۳ م. صادر کرده است) در کتابخانه شخصی فخرالدین نصیری در تهران نگهداری می‌شده است. مکان کنونی نسخه معلوم نیست. بنگرید: مقدمه آقازرگ طهرانی بر تبیان شیخ طوسی، صص ۳۱ و ۳۲. و طبقات اعلام الشیعة و هوالناب، ص ۱۹۱: محمدتقی دانش‌پژوه، «چهار فرهنگنامه کلامی»، ص ۱۴۵، ش ۱. (دانش‌پژوه خودش این نسخه را ندیده و بدان مراجعه نکرده است؛ از این رو اوصالت نسخه به تأیید نرسیده و چه بسا نسخه‌ای مجعول باشد؛ درباره مجموعه خطی فخرالدین نصیری بنگرید به مقالات مختلفی که در مجله نامه بهارستان (۱۳۸۱ / ۲۰۰۳)، ج ۵، صص ۱۹۸-۱۶۵ منتشر شده است؛ علی صفی‌پور، «رده‌بندی اندازه دستبرد و بر ساختگی در دست‌نوشت‌ها»، مجله کتابداری، ۴۳ (۱۳۸۸ / ۲۰۰۹)، صص ۱۳۹-۱۷۴؛ (۲) نسخه شماره ۱ / ۱۰۹۶۸. Or از کتابخانه بریتانیا، برگه‌های الف - ۱۷ ب، کتابت علی بن حسن بن رضی العلوی الحسینی و انجام یافته در ذوالحجّه سال ۷۱۶ ه.ق. / ۱۴ فوریه ۱۳۱۷ م. همراه با علائم بلاغ و مقابله، و حواشی متعدّد با همان دست خط. برای توصیف مختصر از این دست‌نوشت بنگرید: محمد مهدی نجف، «من المخطوطات العربیة فی المتحف البريطاني لندن ۴»، ژاننا، ۲۳ (۱۴۲۸ / ۲۰۰۷)، ص ۲۷۷. کتابخانه بریتانیایی این نسخه را در تاریخ ۱۲ ژانویه ۱۹۲۹ از ولادیمیر ایوانوف (۱۸۸۶-۱۹۷۰)، که دست‌نوشت یادشده را در اکتبر ۱۹۲۸ در شیراز بدست آورده بوده، خریداری کرده است. بر صفحه عنوان نسخه، مُهری (ناخوانا) مورّخ ۱۳۰۷ / ۱۸۹۰-۱۸۸۹ دیده می‌شود. عکسی از این نسخه در مرکز احیای میراث اسلامی قم (شماره ۱ / ۴۰۳) و کتابخانه آیه الله نجفی [مرعشی قم (شماره ۱۲۵۷، مجموعه) نگهداری می‌شود؛ بنگرید: سید جعفر حسینی اشکوری و صادق حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیای میراث اسلامی، ج ۲، صص ۹۷، ۹۸، ۱۹۹۸، ۱۳۷۷، ج ۲، صص ۹۷؛ ابوالفضل حافظیان بائلی، فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی: گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی (قم، ۲۰۰۸)، ج ۳، ص ۵۷۵. همچنین بنگرید به:

www.aghazorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=188789

ما از علی طباطبائی یردی که عکسی از نسخه کتابخانه بریتانیا را در دسترس ما قرارداد سپاسگزاریم؛ (۳) ملک ۴۵۸ (قرن هشتم هجری قمری / چهاردهم میلادی)؛ بنگرید: فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، به کوشش: ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه و دیگران. (تهران، ۱۳۵۲ / ۱۹۷۳)، ج ۱، ص ۵۳۲؛ السید احمد الحسینی، التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران العامة (قم، ۲۰۱۰ / ۱۴۳۱)، ج ۱۲، ص ۲۰۵. ظاهراً عکسی از این نسخه در کتابخانه مرعشی قم نگهداری می‌شود؛ بنگرید: حافظیان بائلی، فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی، ج ۴، ص ۵۶ و ۵۷، شماره ۱۳۳۴؛ (۴) ملک ۵۷۱۲ / ۸ (استنساخ شده بین ۹۹۵-۹۹۰ / ۱۵۸۲-۱۵۸۷)؛ بنگرید: فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۸، ص ۴۷۵؛ معجم التراث الکلامی، ج ۵، ص ۲۳۱، شماره ۱۱۳۷۶. مصطفی درایتی چندین رساله از شیخ طوسی را با یکدیگر خلط کرده است (فهرستواره دست‌نوشت‌های ایران / ۲، شماره ۱۲، تهران، ۱۳۸۹ / ۲۰۱۰)، ج ۲، ص ۱۱ و ۱۲). از این رو، اطلاعاتی که او در باب دست‌نوشت‌های موجود از این رسائل فراهم کرده است، چندان قابل استفاده نیست. محمدتقی دانش‌پژوه ویراستی از رساله المقدمه را بر اساس نسخه‌های (۳) و (۴) در «چهار فرهنگنامه کلامی»، صص ۱۸۳-۲۱۷ منتشر کرده است. < تجدید چاپ شده دن رسائل الشیخ الطوسی (الرسائل العشر) (قم، بی تا)، صص ۶۳-۹۰. برای ویراستی تازه از المقدمه بر بنیاد نسخه (۲)، که حاوی حواشی و تعلیقات فراوان بر خود متن نیز است، و همچنین نسخه‌ای از متن به شماره ۱۳۳۸ محفوظ در کتابخانه عاطف افندی (توصیفات مفضل در باب این نسخه را بنگرید: در ادامه، بخش سوم) بنگرید به: ضمیمه مقدمه فارسی ما بر: کلام تشیع دوازده‌امامی در سوره در قرن ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی: عبدالرحمن بن علی بن محمد الحسینی و شرح او بر مقدمه شیخ طوسی. چاپ عکسی همراه با پیشگفتار و نمایه‌ها به کوشش حسن انصاری و زابینه اشمنیکه (تهران، ۲۰۱۳).

۵۲. بنگرید: الطوسی، الاقتصاد فیما یرب علی العباد، تصحیح: حسن سعید (تهران، ۱۳۷۵ / ۱۹۵۵)، ص ۴۸.

تألیف رسالهٔ مقدمه فرض کرد، سال درگذشت سید مرتضی، یعنی سال ۴۳۶ هـ. ق. / ۱۰۴۴ م. است؛ زیرا شیخ در این رساله هر جا که از سید نام برده، پس از آن از عبارات ترحیمی نظیر «رحمه الله» و «رضی الله عنه» استفاده کرده است.

[۳] شرحی بر رسالهٔ پیشگفتهٔ المقدمه به قلم خود شیخ طوسی، که بنا به گزارش نجاشی، ریاضة العقول نام داشته است. این شرح هم اکنون مفقود است.^{۵۳} احتمال دارد که شرح یادشده به فاصلهٔ کوتاهی از تألیف خود المقدمه به نگارش درآمده باشد؛ زیرا در فهرست خودنوشت شیخ طوسی، این دو اثر در کنار یکدیگر ذکر شده است.

[۴] مسأله فی الأحوال (مفقود)، که شیخ طوسی در کتاب فهرست خود، آن را با تعبیر «ملیحة» ستوده است.^{۵۴} به غیر از اشاراتی که شیخ در فهرست خودنوشتش، و نجاشی و ابن شهر آشوب هر یک در فهرس خود به این اثر کرده‌اند،^{۵۵} ظاهراً هیچ‌یک از نویسندگان بعدی از آن نامی نبرده‌اند. عنوان اثر حکایت از آن دارد که این رساله به بررسی مفهوم بهشمی «احوال» می‌پرداخته است.

[۵] کتاب شرح مایتعلی بالاصول من جمل العلم والعمل (کتاب تمهید الأصول / التمهید فی علم الأصول)، که شرحی است بر نخستین بخش رسالهٔ جمل العلم والعمل شریف مرتضی که به بیان مسائل کلامی می‌پردازد.^{۵۶} زود هنگام‌ترین تاریخی که می‌توان برای نگارش این شرح در نظر گرفت، همان سال وفات شریف مرتضی، یعنی سال ۴۳۶ هـ. ق. / ۱۰۴۴ م. است.^{۵۷} شیخ طوسی در سرتاسر اثر، در نهایت وفاداری، تنها به توضیح و شرح دیدگاههای شریف مرتضی پرداخته و از بیان نظرگاه‌های خویش خودداری نموده است. از این اثر سه نسخه برجای مانده است.^{۵۸} که عبدالمحسن مشکات‌الدینی بر اساس آنها کتاب را تصحیح کرده است.^{۵۹}

تمام عناوینی که تا اینجا ذکر شد، در فهرستی که نجاشی در کتاب رجالش از آثار شیخ طوسی ارائه کرده است، وجود دارد. از آنجا که نجاشی در سال ۴۵۰ هـ. ق. / ۱۰۵۸ م. درگذشته است، این تاریخ، دیرترین زمان ممکن برای تألیف همهٔ آنها به‌شمار می‌آید.

[۶] المسائل الرازیة فی الوعید (مفقود)،^{۶۰} آن‌گونه که ظاهراً از عنوان رساله برمی‌آید، این اثر مجموعه‌ای از فتاوی در باب مسألهٔ «وعید» بوده است.

[۷] کتاب الاقتصاد فیما یجب علی العباد > الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد / الاقتصاد فیما یتعلق بالاعتقاد، کتابی جامع و در عین حال مختصر است در باب مسائل کلامی و فقهی که از آن چند نسخه برجای مانده است و مکرراً به طبع رسیده.^{۶۱} شیخ در سرتاسر کتاب، خود را پیرویی وفادار به دیدگاههای سید مرتضی نشان می‌دهد.

۵۳. بنگرید: فهرست، ص ۱۹۳، س ۱۲؛ نجاشی، رجال، ص ۴۰۳، شماره ۱۰۶۸؛ به همین نحو ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۱۵، س ۵۴. همچنین ببینید: الذریعة، ج ۱۴، ص ۸۵. عنوان ریاضة العقول در حواشی یکی از نسخه‌های موجود فهرست شیخ طوسی نیز آمده است؛ بنگرید: فهرست، تصحیح: طباطبائی، ص ۴۴۸ (پاورقی شماره ۸).

۵۴. بنگرید: فهرست، ص ۱۹۳، س ۱۳.

۵۵. بنگرید: نجاشی، رجال، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۸؛ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۱۵، س ۵ - ۶.

۵۶. ابوالقاسم عبدالعزیز بن نحریر بن عبدالعزیز بن بزاج طرابلسی (ولادت حدود ۴۰۰ هـ. ق. / ۱۰۰۹ - ۱۰۱۰ م.، وفات ۴۸۱ هـ. ق. / ۱۰۸۸ م.) شاکرد و همکار شیخ طوسی، شرحی بر بخش «عمل» از رسالهٔ جمل العلم والعمل شریف مرتضی که در باب موضوعات و مسائل فقهی است، نگاشته که منتشر شده است. بنگرید: شرح جمل العلم والعمل لابن البرزنج، تصحیح: کاظم مدیر شانه‌چی (مشهد، ۱۳۹۴ هجری قمری / ۱۹۷۴ م.). همچنین بنگرید به: مدرسی، درآمدی بر فقه شیعه، ص ۱۲۱؛ محمد بحر العلوم، مدخل «ابن بزاج»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، صص ۹۷-۹۵.

۵۷. بنگرید به عبارت ترحیمی شیخ طوسی برای شریف مرتضی در مقدمه تمهید الأصول، ص ۱، س ۸ - ۹.

۵۸. بنگرید: معجم التراث الکلاسی، ج ۲، ص ۳۲۸، ش ۳۹۹۹؛ درابنی، فهرستوارهٔ دست‌نوشت‌های ایران، ج ۳، ص ۳۲۱.

۵۹. تهران، ۱۴۰۵ / ۱۳۶۳ / ۱۹۸۴. مشکات‌الدینی ترجمه‌ای فارسی از کتاب را نیز با مشخصات زیر منتشر کرده است: تمهید الأصول در علم کلام اسلامی، ترجمه و مقدمه و تعلیقات عبدالمحسن مشکات‌الدینی، (تهران، ۱۳۵۸ / ۱۹۸۰).

۶۰. بنگرید: فهرست، ویراست طباطبائی، ص ۴۵۰.

۶۱. بنگرید: فهرست، ص ۱۹۳، س ۲۰. این اثر نخستین بار با تصحیح حسن سعید در تهران (۱۳۷۵ / ۱۹۵۵) منتشر شد. ویراست دوم آن در نجف به طبع رسید (۱۳۹۹ / ۱۹۷۹). ترجمهٔ فارسی آن نیز زیر عنوان ترجمهٔ الاقتصاد الی طریق الرشاد بردست عبدالمحسن مشکات‌الدینی در مشهد (۱۳۶۰ / ۱۹۸۱) به چاپ

ارجاعات متعدّد به کتاب تمهید الأصول^{۶۲} بیانگر آن است که الاقتصاد در واقع بر پایه این کتاب پیش‌تر به نگارش درآمده، نوشته شده است. زود هنگام‌ترین زمانی که می‌توان برای نگارش این کتاب فرض کرد، از روی ارجاعاتی که شیخ به مصباح المتهجد خودش داده است،^{۶۳} قابل فهم است. تألیف مصباح المتهجد را در واپسین سالیان اقامت شیخ در بغداد دانسته‌اند^{۶۴}؛ بنابراین، نگارش کتاب الاقتصاد یا در طی همان دوره، یا زمانی که تازه در نجف حضور داشته است، به پایان رسیده.

[۸] شیخ طوسی، در انتهای فهرست خودنوشت آثارش، از کتابی جامع در علم کلام یاد کرده است که آن را با عبارت «کتاب فی الأصول کبیر خرج منه الکلام فی التوحید و بعض الکلام فی العدل» توصیف کرده است.^{۶۵} وصف یاد شده برای این کتاب، که اکنون مفقود است، حاکی از آن است که این اثر، جامع‌ترین نگاشته شیخ در این رشته بوده و نگارش آن را احتمالاً به پایان نبرده بوده است. این واقعیت که شیخ طوسی از این کتاب در پایان فهرست خودنوشت آثارش یاد کرده است نمودار آن است که شیخ آن را در دوره پایانی عمر خویش، و به طور قطع پس از سال ۴۴۸ هـ که در نجف اقامت داشته، تألیف کرده بوده است. این کتاب ممکن است با کتاب الکافی فی الکلام شیخ، که ابن شهر آشوب در سیاهه آثار طوسی از آن نام برده است، یکی باشد - این شهر آشوب خاطر نشان کرده است که این اثر، ناتمام مانده بوده است (الکافی فی الکلام غیر تام).^{۶۶} نظریه اینکه «کتاب فی الأصول کبیر» از شیخ طوسی در فهرست او پس از دو اثر دیگرش، یعنی کتاب اختیار معرفة الرجال (تألیف شده در ۴۵۶ هـ. ق. / ۱۰۶۴ م.) و کتاب المجالس (الأمالی) فی الأخبار (انجام یافته میان ۴۵۵ هـ. ق. / ۱۰۶۳ م. و ۴۵۸ هـ. ق. / ۱۰۶۶ م.)^{۶۷}، ذکر شده است، این تاریخها بیانگر زودترین زمان ممکن برای تألیف «کتاب فی الأصول کبیر» می‌باشد.

[۹] حسن بن مهدی سیلّقی، شاگرد شیخ طوسی، عنوان اثر دیگری از طوسی را ظاهراً به نسخه خودش از کتاب فهرست افزوده است که آن نیز همچون اثر قبلی، بر اساس اطلاعات موجود، ناتمام مانده بوده است: «ومن مصنّفاته الّتی لم یذکرها فی الفهرست شرح الشرح فی الأصول، کتاب مبسوط املی علینا منه شیئاً صالحاً ومات ولم یتمّمه ولم یصنّف مثله».^{۶۸} احتمالاً این اثر شرحی بر ریاضة العقول خود شیخ بوده که شیخ نگارش آن را پس از آنکه به تألیف اثر مبسوط پیش‌گفته‌اش در کلام (کتاب فی الأصول کبیر) دست یازیده بوده، آغاز کرده است. توصیف سیلّقی از شرح، که آن را کتابی «مبسوط» خوانده است، در کنار این واقعیت که طوسی آن را در دوره کهن سالی‌اش املاء کرده است، شکی باقی نمی‌گذارد که این «شرح الشرح»، و همچنین آن اثر جامع پیش‌گفته شیخ در کلام که آن نیز ناتمام ماند، شواهد و مدارک مهمی برای پیشرفته‌ترین مرحله رشد اندیشه اعتقادی شیخ طوسی بوده است. از فهرست بالا این نکته هم روشن می‌شود که شناخت ما از دیدگاههای عقیدتی شیخ طوسی تنها مبتنی بر شرح

رسید. برای آگاهی از نسخه‌های الاقتصاد بنگرید به: معجم التراث الکلامی، ج ۱، ص ۴۱۴ و ۴۱۵، شماره ۱۷۳۸.

۶۲. بنگرید: الاقتصاد (نجف، ۱۳۹۹/۱۹۷۹)، صص ۵۲، ۶۸، ۸۶، ۹۹، ۱۲۴، ۱۲۷، ۱۸۴، ۱۹۷، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۹، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۴۷، ۲۵۷، ۲۷۲، ۲۷۸، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۳۳، ۳۴۳، ۳۵۲، ۳۵۸.

۶۳. برای نمونه بنگرید: الاقتصاد، (نجف، ۱۳۹۹/۱۹۷۹)، ص ۴۱۷.

۶۴. بنگرید: شبیری زنجانی، ابوالعباس نجاشی و عصر وی، ص ۱۰۰.

۶۵. بنگرید: فهرست، ص ۱۹۴، س ۳ - ۴. در یکی از نسخه‌های فهرست این عبارت به شکل زیر آمده است: «وله کتاب الکافی کبیر فی الکلام ما تم». بنگرید: فهرست، تصحیح: طباطبائی، ص ۴۵۱، پاورقی ۵.

۶۶. بنگرید: ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۱۵، س ۱۶؛ همچنین نگاه کنید به پاورقی شماره ۶۵ در بالا. معلوم نیست این اثر تا چه اندازه با شرحی که طوسی قصد داشته بر تمهید الأصول خودش یا الذخیره شریف مرتضی بنویسد، مرتبط بوده است. شیخ طوسی در تمهید الأصول خاطر نشان کرده که قصد دارد در آینده شرحی بر یکی از این دو اثر [یعنی الذخیره یا تمهید الأصول] بنگارد. رک: تمهید الأصول، ص ۱. آنجا که می‌گوید:

«فإني إن شاء الله في ما بعد أستأنف شرحاً مستوفى لهذا الشرح أو الذخيرة فإن الذخيرة أيضاً محتاجة إلى الشرح وخاصة النصف الأول منه وأذكر هناك الأدلة المعتمدة والمعرضة وقوي شبه المخالفين في كل فصل وأسأله تعالى أن يعين على عمل هذين الكتابين فإنهما إذا خرجا إلى الوجود لم يبق ورانها شيء يُذكر إلا ما لا فائدة في ذكره لو هنيه وضعفه أو في ما ذكر يكون دليل عليه أو بينة عليه».

۶۷. برای این تاریخها بنگرید به: شبیری زنجانی، ابوالعباس نجاشی و عصر وی، ص ۱۰۰.

۶۸. نقل شده در: «حاشية خلاصة الأقوال» توسط شهيد ثانی زين الدين بن علی عاملی (د: ۹۶۶ هـ. ق. / ۱۵۵۸ م.)؛ بنگرید: رسائل الشهيد الثاني لزين الدين بن علی عاملی المشهور بالشهيد الثاني، ج ۲، (قم، ۱۴۲۱/۲۰۰۰ - ۲۰۰۱)، ج ۲، ص ۱۰۵۳.

او بر جُمَلِ العِلْمِ شریف مرتضی [یعنی تمهید الأصول] و نگاشته‌های کوتاه‌تری در کلام، یعنی المقدمه و کتاب الاقتصاد است. در این آثار، شیخ طوسی در ترجیح و اختیار عقائد بهشمیه با شریف مرتضی همداستان است. در مقابل، همه تألیفات مفصل و جامع‌تر شیخ در علم کلام از میان رفته است و اکنون معلوم نیست که او در آن آثار، و خاصه کتابهایی که در دوران کهن سالی اش نوشته است، تا چه اندازه به مواضع بهشمی معتقد مانده است. ظاهراً هیچ‌یک از دو کتاب مبسوط شیخ، یعنی کتاب فی الأصول کبیر و شرح الشرح، با اینکه بر حسب ظاهر آنگاه که شیخ تازه ساکن نجف شده بوده، تألیف گردیده است، در دسترس متکلمان امامی بعدی قرار نداشته است. برای مثال، معلوم است حصی رازی که از تمهید الاصول شیخ طوسی و الذخیره شریف مرتضی در سرتاسر المُنْقِذِ مِنَ التَّقْلِيدِ^{۶۹} به نحو گسترده‌ای بهره جسته است، هیچ‌یک از این دو اثر را در اختیار نداشته است. در منابع مکتوب بعدی امامیه تنها اشارات اندکی وجود دارد که به نظر، حاکی از آن است که شیخ طوسی در برخی از نگاشته‌های هم‌اینک مفقود خودش، احتمالاً تحت تأثیر دیدگاه‌های عقیدتی ابوالحسنین بصری، از عقاید و ایستارهای بهشمیان فاصله گرفته است. یک گواه که نشان می‌دهد شیخ طوسی دست کم برخی از جنبه‌های عقیدتی اندیشه ابوالحسنین بصری را پذیرفته بوده است، فتوای شرف‌الدین ابوعبدالله حسین بن ابی‌القاسم بن حسین بن محمد عودی اسدی حلی (زنده در نیمه نخست قرن هشتم هجری قمری / چهاردهم میلادی) درباره حکم شخص معتقد به آموزه «ثبوت معدوم» است. ابوالحسنین بصری نظریه بهشمی «احوال» و به تبع آن، ادعای مبتنی بر این نظریه را دال بر اینکه یک ذات به سبب صفت ذات - که ضرورتاً منضم به هر ذاتی است - فارغ از اینکه موجود باشد یا نه، ثابت است و از دیگر ذوات متمایز می‌گردد، قبول نداشت. شرف‌الدین، به پیروی از ابوالحسنین بصری، این دیدگاه بهشمی که «معدوم»، «ثابت» و «شیء» است را رد نمود و نتیجه گرفت که شخص معتقد به این نظریه، «کافر» است. شرف‌الدین در تأیید این استدلال، به رأی متکلمان متقدم، و از جمله به شیخ طوسی، اشاره کرده که بنا به ادعای شرف‌الدین، قائل به چنین دیدگاهی در ریاضة العقول بوده است.^{۷۰} این امر حاکی از آن است که شیخ طوسی در شرح خودنوشتش (یا شاید به احتمال قوی‌تر در شرح الشرح خودش)^{۷۱} بر رساله المقدمه، به احتمال قریب به یقین تحت تأثیر ابوالحسنین بصری، به انتقاد از نظریه بهشمی «احوال» در کلیت خود، پرداخته بوده یا حتی آن را رد کرده بوده است.

گواه دوم که بیانگر تحولات و پیشرفتهای مهم در اندیشه اعتقادی شیخ طوسی است، رسائل کوتاه‌تری در دانش کلام،^{۷۲} و به ویژه رساله المسائل الکلامیه اوست. او در این متن، که تاریخ تألیف آن معلوم نیست،^{۷۳} در کنار توصیف متکلمان متقدم از خداوند به عنوان «موجود قدیم ازلی» که وجودش آغازی ندارد (أَنَّ وَجُودَهُ لَمْ يَسْبِقْهُ الْعَدَمُ) از

۶۹. بنگرید: المُنْقِذُ مِنَ التَّقْلِيدِ، ج ۲، صص ۲۱۳، ۲۲۰، ۲۲۲، ۳۷۷.

۷۰. بنگرید: اشمیتکه، آراء عقیدتی، صص ۳۸۳، ۳۸۹، شماره ۹ (همراه با ارجاعات بیشتر).

۷۱. این احتمال می‌رود که شرف‌الدین به جای ریاضة العقول شیخ طوسی، شرح ریاضة العقول وی را در نظر داشته بوده باشد.

۷۲. این رسائل کلامی کوتاه در رسائل الشیخ الطوسی (الرسائل العشر) (قم، بی تا) تصحیح و منتشر شده است. محمّد تقی دانش پژوه نیز رساله دیگری را به نام شرح العبارات المصطلحة بین المتکلمین، که آن را از شیخ طوسی می‌دانسته است، منتشر کرده است. بنگرید: ذکری الأئمة للشیخ الطوسی: یادنامه شیخ الطائفة ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۳، (مشهد، ۱۳۴۸ - ۱۳۵۴ / ۱۹۷۶ - ۱۹۷۰)، ج ۱، صص ۲۳۶، ۲۴۰؛ برای توصیف یگانه نسخه بازمانده از این اثر (نسخه مدرسه سپهسالار) بنگرید: همان، ص ۱۴۸؛ همچنین نگاه کنید به: درایتی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران، ج ۱، ص ۱۰۵۱، ش ۲۶۳۴۹. به نظر دانش پژوه، این متن، همان رساله اصطلاحات المتکلمین است که آقابزرگ در الذریعة از آن یاد کرده است؛ بنگرید: در ادامه، پاورقی ۸۴. [به نظر می‌رسد انتساب نگارش این رساله به شیخ طوسی درست نباشد. در یادداشت زیر با عنوان «شیخ طوسی و رساله شرح العبارات المصطلحة بین المتکلمین» دلایل خود بر این مطلب را شرح داده‌ام. بنگرید به <http://atacinazari.kateban.com/post/2603>]

۷۳. هیچ دلیلی بر تشکیک در اصالت رساله المسائل الکلامیه نداریم برخلاف رساله فی الاعتقادات که از اصالت و وثاقت کمتری برخوردار است [و انتساب آن به شیخ طوسی قطعی نیست]. تصحیح رساله المسائل الکلامیه بر اساس پنج نسخه خطی صورت گرفته است (قدیم‌ترین نسخه، کتابت قرن دهم هجری قمری / شانزدهم میلادی است). در حالیکه ویراست رساله فی الاعتقادات تنها بر پایه یک نسخه موزع سال ۹۴۸ هـ / ۱۵۴۱ م انجام گرفته است. برای آگاهی از نسخه‌های بازمانده از المسائل الکلامیه، شرح‌های نگاشته شده بر آن و دست‌نوشته‌های برجای مانده از رساله فی الاعتقادات، از جمله نسخه‌ای (م محفوظ در نجف) که ظاهراً در آن اشارتی رفته به اینکه این رساله، تألیف شیخ طوسی است بنگرید به: محمّد علی روضاتی، «دو رساله کلامی از شیخ طوسی»، منتشر شده در: یادنامه شیخ طوسی، به کوشش: محمّد واعظ‌زاده خراسانی، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، بهمن ۱۳۵۴، ج ۳، صص ۷۰ - ۷۳۹، همو، «فهرست نسخه‌های مصنفات شیخ الطائفة موجود در کتابخانه روضاتی»، منبع پیشین، صص ۶۷۷ - ۷۰۰؛ دانش پژوه، «چهار فرهنگنامه کلامی»، صص ۱۴۲، ۱۴۴.

مفهوم جانشین «واجب الوجود»، یعنی موجودی که عدمش مُحال است (لا يجوز عليه العدم) و در وجودش نیازمند به موجود دیگری نیست (أَنَّهُ لَا يَفْتَقِرُ فِي وجودِهِ إِلَى غَيْرِهِ)،^{۷۴} نیز برای خداوند استفاده کرده است. متکلمان بهشمی متقدم‌تر، نظیر قاضی عبدالجبار،^{۷۵} و شاگرد زیدی او ابوالحسنین احمد بن حسین بن ابی هاشم حسینی قزوینی معروف به مانکدیم ششدیو (د: حدود ۴۲۵ هـ. ق. / ۱۰۳۴ م.)،^{۷۶} و همچنین شریف مرتضی،^{۷۷} پیش از این به جایگزین کردن مفهوم «وجوب الوجود» به جای مفهوم کلامی سنتی «قدم» - به معنای «قبلت» یا آنچه که وجودش آغازی ندارد و در نتیجه، غیر مخلوق و بی علت است - اقدام کرده بودند. با وجود این، آنها هنوز خداوند را به عنوان «واجب الوجود لذاته» توصیف نمی‌کردند و از قالب «واجب الوجود» در مقابل «ممکن الوجود لذاته» یا «ممکن الوجود لغیره» نیز استفاده نمی‌نمودند، چرا که چنین قالبی به دست ابن سینا به طور کامل تنظیم و طرح ریزی شد و از قرن ششم هجری قمری به بعد به نحو شایع در علم کلام، مورد استفاده قرار گرفت.^{۷۸} بنابراین، شیخ طوسی یکی از متکلمان پیشگامی بود که این قالب و صورت بندی متکامل‌تر را در المسائل الکلاهیة اش به کار بست.^{۷۹} در این مورد نیز باز ممکن است شیخ طوسی تا اندازه‌ای تحت تأثیر ابوالحسنین بصری، از این مفاهیم استفاده کرده باشد. اگرچه ابوالحسنین ظاهراً از استعمال اصطلاحات فلسفی پرهیز داشت^{۸۰}، تلقی و تصور او از مفهوم «مُحَدَّث» آشکارا از تصور متکلمان معتزلی متقدم‌تر از این اصطلاح، فاصله گرفته است و در جوهره خودش، موافق با تلقی ابن سینا از اصطلاح «ممکن الوجود» است.^{۸۱}

III. بخش سوم:

به غیر از شرحی که خود شیخ طوسی بر المقدمه‌اش نگاشته بوده است، چندین شرح دیگر نیز بر این متن نوشته شده است. جواهر الکلام فی شرح مقدمه الکلام تألیف قطب الدین راوندی (د: ۵۷۳ هـ. ق. / ۱۱۷۷. ۱۱۷۸ م.) نخستین شرح نوشته شده بر این رساله به حساب می‌آید که [متأسفانه] از میان رفته است.^{۸۲}

۷۴. ر.ک: المسائل الکلاهیة از شیخ طوسی، ص ۹۳: (۳) مسألة: الله تعالى واجب الوجود لذاته بمعنى أنه لا يفتقر في وجوده إلى غيره ولا يجوز عليه العدم بدليل أنه لو كان ممكن الوجود لافتقر إلى صانع كافتقار هذا العالم وذلك محال على المنعم المعبود. (۴) مسألة: الله تعالى قديم أزلي بمعنى أن وجوده لم يسبقه العدم، باقی ابدی بمعنی آن وجوده لم یلحقه العدم بدلیل آنکه واجب الوجود لذاته، فیستحیل سبق العدم علیه وتطرقه إليه. «
همچنین بنگرید به: همان، ص ۹۶ (مسئله ۲۱). نیز نگاه کنید به: رسالة فی الاعتقادات او، ص ۱۰۴، که این مفهوم در آن به نحو متکامل‌تر و پخته‌تری مطرح شده است. با این حال، أصالت این رساله و انتساب آن به شیخ طوسی قطعی نیست. (بنگرید پاورقی ۷۳ در بالا):

«(۴) والدلیل علی أن الله تعالى واجب الوجود: لأننا نقسم الموجود إلى قسمين، واجب الوجود وممكن الوجود، فواجب الوجود هو الذي لا يفتقر في وجوده إلى غيره ولا يجوز عليه العدم، وهو الله تعالى. وممكن الوجود هو الذي يفتقر في وجوده إلى غيره ويجوز عليه العدم، وهو ما سوى الله تعالى وهو العالم. فلو كان الباري تعالى ممكن الوجود لافتقر إلى مؤثر، والمفتقر ممكن فيكون الباري تعالى واجب الوجود بهذا المعنى وهو المطلوب. (۵) والدلیل علی أن الله تعالى قديم أزلي: لأن معنى القديم والأزلي هو الذي لا أول لوجوده فلو كان الباري تعالى لوجوده أولاً لكان محدثاً وقد ثبت أنه تعالى واجب الوجود فيكون قديماً أزلياً.»

۷۵. بنگرید به: المغنی فی أبواب التوحید والعدل قاضی عبدالجبار، تصحیح: طاه حسین (قاهره، ۱۹۶۰)، ج ۴، ص ۲۵۰؛ ج ۶، ص ۵۴؛ ج ۱۱، ص ۴۳۳.

۷۶. بنگرید به: < تعلیق > شرح الأصول الخمسة، ص ۱۲۸.

۷۷. بنگرید به: المُلَخَّصُ او، ص ۲۱۷.

۷۸. استفاده از این قالب و اصطلاحات سینوی در کتاب الفائق و نیز المعتمدین ملاحمی امری متداول است. درباره تحول مفهوم «قدم» بسوی «وجوب» در میان متکلمان بنگرید به: رابرت ویسنوفسکی، زمینه مابعدالطبیعة ابن سینا، (نیویورک، ۲۰۰۳)، صص ۲۲۳ به بعد؛ همو، «سیمایی از گرایش به ابن سینا در کلام اهل سنت»، مجله فلسفه و علوم عربی، ۱۴ (۲۰۰۴)، صص ۶۵ - ۱۰۰. [ترجمه فارسی این مقاله با مشخصات زیر منتشر شده است: سیمایی از گرایش به ابن سینا در کلام اهل سنت، نوشته: رابرت ویسنوفسکی، ترجمه حمید عطائی نظری، مجله کتاب ماه دین، شماره ۱۷۹، شهریور ۱۳۹۱].

(Robert Wisnovsky, *Avicenna's Metaphysics in Context*, New York 2003, pp. 223ff; idem, "One aspect of the Avicennan turn in Sunni theology," *Arabic Sciences and Philosophy* 14 (2004), pp. 65-100).

ویسنوفسکی از تحولات مهم صورت گرفته در این زمینه در کلام معتزلی تحت تأثیر ابوالحسنین بصری آگاهی نداشته است.

۷۹. در مقابل، به طور قطع شیخ طوسی در الاقتصاد یا تمهید الأصول اش از چنین قالبی استفاده نکرده است.

۸۰. با این وصف، همان‌طور که پیش از این عبدالجبار مفهوم «وجوب الوجود» را به کار برده بود، ابوالحسنین بصری نیز از این مفهوم استفاده کرد. بنگرید: ابوالحسنین بصری، تصحیح الأدلة. بخش‌های بازمانده از این اثر به دست ویلفرد مادلونگ و زاینه اشیمیتکه معرفی و تصحیح شده است (ویسبادن، ۲۰۰۶)، صص ۵ و ۱۳.

۸۱. بنگرید: ویلفرد مادلونگ، «برهان ابوالحسنین بصری بر اثبات وجود خدا»، چاپ شده در:

Wilferd Madelung, "Abū l-Ḥusayn al-Baṣrī's proof for the existence of God," *Arabic Theology, Arabic Philosophy: From the Many to the One. Essays in Celebration of Richard M. Frank*, ed. James E. Montgomery, Leuven 2006, p. 275.

به احتمال زیاد استفاده جویی از مفهوم «واجب الوجود» در مقابل «جانز الوجود» نیز تحت تأثیر ابوالحسنین بصری بوده است. بنگرید: کتاب الشامل، صص ۱۱۶، ۱۱۱.

۸۲. بنگرید: منتجب الدین علی بن بایویه الرازی، الفهرست، تصحیح: عبدالعزيز طباطبائی (بیروت، ۱۴۰۶ / ۱۹۸۶)، صص ۸۷ - ۸۹؛ الذریعة، ج ۵، ص

تعلیقات و حواشی متعدّد مندرج در نسخهٔ MS BL OR ۱۰۹۶۸ / ۱ نیز شرح دیگری بر این رساله را رقم زده است. این حواشی ممکن است از کاتب نسخه، علی بن حسن بن رضی علوی حسینی باشد که آن را در سال ۷۱۶ هـ. ق. / ۱۳۱۷ م. کتابت کرده است، یا شاید آن‌گونه که از گرایش‌های آشکار بهشمی مشهود در سرتاسر آن حواشی برمی‌آید، نگاشتهٔ عالم امامی متقدّم‌تری باشد.^{۸۳} به غیر از اینها، محتمل است که قاضی سعید قمی (د: ۱۱۰۷ هـ. ق. / ۱۶۹۶ م.) نیز شرحی بر این رساله نوشته باشد.^{۸۴} شرح (تعلیق) دیگری بر رسالهٔ المقدمه که تاکنون ناشناخته مانده بود، شرحی است که دست‌نوشتی از آن به شمارهٔ ۱ / ۱۳۳۸ (برگ‌های ۱ الف - ۱۱۰ الف) در کتابخانهٔ عاطف افندی نگهداری می‌شود.^{۸۵} نام نویسنده در صفحهٔ عنوان نسخه (با دست‌خطی متفاوت با متن) «نجیب‌الدین ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی بن محمد حسینی» نوشته شده است و عبارت عنوان [که در آن کلمهٔ «عَلَّقَ» آمده است] حاکی از آن است که این شرح بردست شخص دیگری، به احتمال زیاد یکی از شاگردان عبدالرحمن، صورت مکتوب یافته است.^{۸۶} اشاره‌ای به نام عبدالرحمن در برگ ۶۴ الف سطر ۴ به بعد که آشکارا عبارتی از یک شاگرد ناشناختهٔ اوست، حدس پیش‌گفته را تأیید می‌کند: (واستدلّ

۲۷۷، شمارهٔ ۱۲۹۸؛ ج ۱۴، ص ۸۵؛ معجم التراث کلامی، ج ۲، ص ۴۷۸، شمارهٔ ۴۶۹۲. برای قطب‌الذین راوندی و نگاشته‌هایش بنگرید به: مقدمهٔ مصحح بر لُبُّ اللِّبَابِ راوندی، تصحیح سید حسین جعفری زنجانی، ج ۲ (قم، ۱۳۳۱ / ۲۰۰۹ - ۲۰۱۰)، ج ۱، صص ۵ - ۵۷؛ عبدالعزیز طباطبائی، «نهج البلاغهٔ عبر القرون (۷)»؛ شروحه حسب التسلسل الزمّنی، ثنائی ۱۰ (۱۴۱۵ / ۱۹۹۴ - ۱۹۹۵)، صص ۲۵۴ به بعد؛ نیز بنگرید:

Capezzone, "Maestri e testi nei centri imamiti," p. 24f. no 67.

بنا به گفتهٔ آقابزرگ طهرانی، سید عزیرالله حسینی اردبیلی نیز شرحی بر رسالهٔ المقدمه در سال ۹۶۷ هـ. ق. / ۱۵۵۹ - ۱۹۶۰ م نوشته بوده است. بنگرید: الذریعة، ج ۱۴، ص ۸۵ و ۸۶، شمارهٔ ۱۸۳۹؛ معجم التراث کلامی، ج ۴، ص ۹۱، شمارهٔ ۷۹۶۰ (همراه با اشاره‌ای به نسخه‌ای محفوظ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی مشهد که در دسترس ما نبود)؛ برای توصیفی از این نسخه بنگرید به: فهرست کتب خطی کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (مشهد، ۱۳۱۵ / ۱۹۳۶)، ج ۱، ص ۵۸، ش ۱۹۴. محمّدعلی روضائی که نسخهٔ مشهد را بررسی کرده است، ثابت نموده که این نسخه، شرحی بر المسائل الکلامیة شیخ طوسی است؛ بنگرید به مقالهٔ او با عنوان: «دورسالة کلامی از شیخ طوسی». میرزا عبدالله افندی اصفهانی از شرح عزیرالله بر یکی از آثار شیخ طوسی یاد کرده است، بنگرید: ریاض العلماء، ج ۳، صص ۳۱۴ - ۳۱۵؛ همچنین بنگرید به: صدر، تکملة أمل الأمل، ج ۳، ص ۴۱۹.

۸۳. برای ویراستی از این حواشی، بنگرید به: پیوست مقدمهٔ فارسی ما بر کلام تشیع دوازده امامی در قرن ۶ هجری قمری ۱۲ / میلادی در سوریه. ۸۴. بنگرید: الذریعة، ج ۲، ص ۱۲۳، ش ۴۹۵؛ ج ۱۳، ص ۹۳، ش ۲۹۸ که براساس آن، شیخ طوسی رساله‌ای با عنوان اصطلاحات المتکلمین تألیف کرده بوده است، این مطلب، در هیچ منبع دیگری یاد و تأیید نشده است. بسیار محتمل است که بازگشت این عنوان به همان رسالهٔ المقدمهٔ اِلی علم الکلام باشد. تنها دست‌نوشته موجود از این اثر در کتابخانهٔ خصوصی راجه محمّد مهدی فیض‌آبادی در هند نگهداری می‌شود که نسخه‌های خطی آن هنوز فهرست نشده است. برای قاضی سعید همچنین بنگرید به: محمّدعلی روضائی، دومین دو گفتار (اصفهان، ۱۳۸۶ / ۲۰۰۷)؛ سجّاد رضوی، «(نو) افلاطون‌گرایی احیاء شده در پرتوآینه: قاضی سعید قمی (م ۱۱۰۷ هـ. ق. / ۱۶۹۶ م) و پذیرش او از الهیات ارسطو»، چاپ شده در: پیتر آدامسون، فلسفهٔ عربی کهن: منابع و پذیرش (لندن و تورین، ۲۰۰۷)، صص ۱۷۶ - ۲۰۷.

(Sajjad Rizvi, "(Neo)Platonism Revived in the Light of the Imams: Qāḍī Sa'īd Qummī (d. AH 1107/AD 1696) and his Reception of the Theologia Aristotelis," *Classical Arabic Philosophy: Sources and Reception*, ed. Peter Adamson, London/Turin 2007, pp. 176-207).

روضائی خاطر نشان کرده که بیشتر آثار نسبت داده شده به قاضی سعید قمی در واقع از آن عالم معاصر او محمّد سعید حکیم است. ۸۵. منتشر شده با عنوان کلام تشیع دوازده امامی در قرن ۶ هجری قمری ۱۲ / میلادی در سوریه (بنگرید پیش از این: پاورقی شمارهٔ ۵۱). توصیفات ناقص و عمدتاً مغلوّط در باب این نسخه در منابع زیر آمده است: رَمَضان شَسَن، نوادر المخطوطات العربیة فی مکتبات ترکیا (بیروت، ۱۹۷۵ - ۱۹۸۲)، ج ۱، ص ۲۲۴؛ رَمَضان شَسَن، مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا (استانبول، ۱۹۹۷)، ص ۱۹۷؛ نیز بنگرید:

Ramazan Şeşen (Ramaḍān Shishin), "Esquisse d'une histoire du développement des colophons dans les manuscrits musulmans," *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, ed. François Deroche, Paris 1997, p. 200.

همچنین بنگرید به مدخل مربوطه در فهرست آنلاین به نشانی:

http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=158630#

وعلی رضا قره بلوط، دائرةالمعارف مخطوطات کتابخانه‌های استانبول و آناتولی، ج ۳، (استانبول، ۲۰۰۵)، ص ۱۱۷۵، ش ۳۸۳۳ / ۹؛ در اینجا، متن مورد بحث، زیر عنوان «شرح مقدمهٔ ابی جعفر العبّادلی الطبری» معرفی شده و در زمرهٔ آثار شیخ طوسی و نصیرالدین طوسی قرار گرفته است (روشن است که مأخذ قره بلوط در توصیف این نسخه، نوشته‌های شَسَن بوده است و او متوجه تفاوت میان شیخ الطائفة و نصیرالدین نشده است). همچنین بنگرید به: معجم التراث الکلامی، ج ۴، ص ۹۱، ش ۷۹۵۸ که در آنجا این متن به غلط به نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ هـ. ق. / ۱۲۷۴ م.) منسوب گشته است. در تحقیقات جدید، یوزف فان‌اس ظاهر آنها کسی است که به این متن رجوع کرده است؛ بنگرید به کتاب او با عنوان کلام و جامعه، ج ۶، صص ۲۵، ۲۷. او نام نویسنده را به خط «عبدالرحمن بن علی الطبری < کذا >» ذکر کرده است.

۸۶. عنوان نسخه از این قرار است:

«عَلَّقَ من کلام السید الأجل الشریف الطاهر نجیب الدین ابی القاسم عبد الرحمان بن علی بن محمد الحسینی أکرم الله منواه | شرح لمقدمة ابی جعفر الطبری < کذا > مسکناً العدلی مذهباً رحمة الله علیه».

بالای صفحهٔ عنوان، یادداشت زیرینوشته شده که نشان می‌دهد این نسخه، اگر نه انحصاراً، به‌طور عمده در محافل سُتی تداول داشته است: «هذا الكتاب من كتب المعتزلة في الكلام فلا تغفل». افزون بر این، گواهی تملّکی روی صفحهٔ عنوان دیده می‌شود که بر آن خط کشیده شده است. گواهی تملّک چنین است: «ملك العبد الفقير سالم بن محمد بن علي رزقه الله معرفته».

سیدنا الشریف الأجل نجیب‌الدین ابوالقاسم بن ... < افتادگی > وفقه الله). این واقعت که کاتب صفحه عنوان نسخه [که فردی غیر از کاتب متن نسخه است] ابوجعفر طوسی را به درستی نشناخته و نام او را به عنوان نویسنده مقدمه، به غلط «ابوجعفر الطبری» درج کرده است،^{۸۷} بیانگر آن است که او شخصی چندان آگاه به ثرات شیعی نبوده است. کاتب خود متن، که احتمالاً مذهب امامی داشته است، ظاهراً با نویسنده تعلیق [یعنی نجیب‌الدین ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی] آشنا نبوده است. این امر از اشاره موجود در عبارت منقول بالا به نام عبدالرحمن (برگ ۶۴ الف سطر ۴)، که در آنجا نام پدر عبدالرحمن قطعاً در اثر بی اطلاعی کاتب [از نام و نشان او]، جا افتاده است، قابل فهم است. این نکته هم بایسته ذکر است که کاتب متن نسخه، به غلط نام طوسی را (به جای محمد بن الحسن)، «محمد بن الحسین» نگاشته است (برگ ۱ ب، س ۱).^{۸۸} در سرتاسر متن، علائم بلاغ دیده می‌شود،^{۸۹} و در حواشی نیز برخی تعلیقات و تصحیحات نوشته شده است،^{۹۰} که احتمالاً با همان دست خط صفحه عنوان کتابت گردیده. در برگ ۲۳ ب حاشیه‌ای وجود دارد که امضای شخصی به نام «رضی بن محمد بن قاسم» در آخرش آمده است. متن با انجامه‌ای پایان می‌یابد (برگ ۱۱۰ الف) که کاتب در آن خود را «سلمان بن مسعود بن علی بن سعید بن عبدالله الهویل» معرفی می‌کند. تاریخ ثبت شده در اینجا، یعنی آخر صفر سال ۵۹۰ هـ. ق. / فوریه ۱۱۹۴ م.، حاکی از آن است که استنساخ این نسخه تنها حدود هشت سال پس از درگذشت شارح (در ۵۸۲ هـ. ق. / ۱۱۸۶ م.، بنگرید در ادامه) به پایان رسیده است.^{۹۱} پس از انجامه، گواهی مقابله‌ای به تاریخ دو ماه بعد، یعنی یازدهم ربیع الآخر سال ۵۹۰ هـ. ق. / ۵ آوریل ۱۱۹۴ م. مکتوب است.^{۹۲} مجموعه خطی یاد شده به غیر از تعلیق عبدالرحمن بر مقدمه، مشتمل بر نسخه‌ای از المُلَخَّص فی الجدل عالم سرشناس شافعی، ابواسحاق شیرازی (د: ۴۷۶ هـ. ق. / ۱۰۸۴ م.)^{۹۳} نیز می‌باشد که بردست کاتب دیگری به نام «الحسن بن علی بن محمد بن ابی الحسین بن منصور» کتابت شده است و در ربیع الأول سال ۵۹۰ هـ. ق. / مارس ۱۱۹۴ م. به پایان رسیده.^{۹۴} این متن دوم نیز در همان

۸۷. بنگرید به پاورقی شماره ۸۶ در پیش از این.

۸۸. همین اشتباه در نسخه‌های مورد استفاده دانش‌پژوه نیز تکرار شده است؛ بنگرید به ویراست او از مقدمه چاپ شده در رسائل الشیخ الطوسی، ص ۸۷.

۸۹. برگه‌های ۱۷ ب، ۲۴ الف، ۳۲ الف، ۳۳ ب، ۳۵ الف، ۴۱ الف، ۴۳ الف، ۴۶ ب، ۵۸ ب، ۶۶ ب، ۶۷ ب، ۷۰ ب، ۷۱ الف، ۷۲ الف، ۷۲ ب، ۸۸ ب، ۹۲ الف، ۹۳ الف، ۱۰۱ ب، ۱۰۲ ب، ۱۰۳ ب.

۹۰. برگه‌های: ۳ الف، ۶ الف، ۸ ب، ۹ ب، ۱۰ ب، ۱۱ ب، ۱۳ ب، ۱۴ ب، ۱۵ ب، ۱۶ الف، ۱۶ ب، ۲۲ ب، ۲۵ الف، ۲۷ الف، ۲۷ ب، ۲۸ ب، ۲۹ الف، ۳۰ الف، ۳۱ الف، ۳۲ ب. (ابن حزم الأندلسی المنطقی)، ۳۳ ب، ۳۵ ب، ۳۷ ب، ۴۳ الف، ۴۴ الف، ۴۸ ب، ۵۰ الف، ۵۰ ب، ۵۱ الف، ۵۱ ب، ۵۲ الف، ۵۴ الف، ۵۵ الف، ۵۶ الف، ۵۸ ب، ۶۴ الف، ۶۸ ب، ۶۹ ب، ۷۱ ب، ۷۲ ب، ۷۳ الف، ۷۳ ب، ۷۴ الف، ۷۵ الف، ۷۵ ب، ۸۲ الف، ۸۴ الف، ۹۴ الف، ۹۵ ب، ۹۷ الف، ۹۸ الف، ۱۰۱ الف، ۱۰۲ الف، ۱۰۳ ب، ۱۰۵ ب، ۱۰۷ الف، ۱۰۸ الف، ۱۱۰ الف.

۹۱. عبارت انجامه به شرح زیر است:

«فرغ من نساخه هذا الكتاب الفقير الى رحمة الله تعالى سلمان بن مسعود بن علي بن سعید بن عبد الله الهویل في العشر الآخر من شهر صفر من شهر سنة تسعين وخمسائة غفر الله له ولوالديه ولصاحبه ولجميع المسلمين والمسلمات إنه هو الغفور الرحيم وحسبنا الله وكفى ونعم الوكيل وصلى الله على رسوله سيدنا محمد خاتم النبيين وعلى آله الطيبين الطاهرين وسلم عليه وعليهم أجمعين».

۹۲. گواهی بلاغ چنین است:

«كامل قضاة ومعارضة على الأصل المنقول منه بمن الله وعونه يوم الاثنين لإحدى عشرة ليلة خلت من شهر ربیع الآخر من شهر سنة تسعين وخمسائة سنة».

۹۳. برای توصیف مختصر از نسخه بنگرید به:

http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=158631 [accessed 29/02/2012]

عبارت صفحه عنوان چنین است (برگ ۱۱۱ آ):

«الملخص في الجدل صنفه الشيخ الإمام العالم أبو اسحاق إبراهيم بن علي الفيروزآبادي الشيرازي رحمة الله عليه».

این کتاب را ظاهراً محمد یوسف آخند جیازی به عنوان بخشی از پایان‌نامه دکتری در دو مجلد تصحیح کرده است (مکه، ۱۴۰۷ / ۱۹۸۷). درباره نویسنده بنگرید به: نورالله کسان، مدخل «ابواسحاق شیرازی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، صص ۱۶۷ - ۱۷۱؛ نیز نگاه کنید به:

Eric Chaumont, *La question de l'ijtihad selon abū Ishāq al-Shīrāzī al-Fīrūzābādī al-Shāfi'ī*, m. 476/1084, PhD dissertation, Université Catholique de Louvain, 1989; idem, "Encore au sujet de l'ash'arisme d'Abū Ishāq al-Shīrāzī," *Studia Islamica* 74 (1991), pp. 167-77.

در میان نسخه‌های موجود المُلَخَّص یکی هم نسخه‌ای است که در المكتبة الغربية (دار المخطوطات)، صنعاء، شماره ۸۸۶، نگهداری می‌شود؛ بنگرید: احمد محمد عیسوی (و دیگران)، فهرس المخطوطات الیمینة لدار المخطوطات والمکتبة الغربية بالجامع الكبير - صنعاء (قم، ۱۴۲۶ / ۲۰۰۵)، ج ۱، ص ۶۳.

۹۴. بنگرید به انجامه نسخه در برگ ۱۹۸ ب:

«فرغ من نسخه هذا الكتاب الحسن بن علي بن محمد بن أبي الحسين بن منصور (؟) في شهر ربیع الأول من سنة تسعين وخمسائة وهو يسأل الله طالباً في المغفرة له ولوالديه ولجميع المؤمنين والمؤمنات ... والحمد لله حمد الشاكرين وصلواته على رسوله الأُمي وعلى أهل بيته الطيبين وسلامه».

کُزاسه‌ای آغاز شده است که نسخه‌ی تعلیق در آن خاتمه یافته.^{۹۵} این امر، در کنار این واقعیت که هر دو متن در سال ۵۹۰ هـ. ق. / ۱۱۹۴ م. کتابت شده است، بیانگر آن است که مالک این مجموعه خطی، که بدون شک فردی امامی مذهب بوده است، ابتدا از ابن هویل خواسته است به استنساخ تعلیق بر مقدمه بپردازد و سپس به ابن منصور امر کرده تا برای او المُلَخَّصِ ابواسحاق را کتابت کند.

در کتب تراجم و سرگذشت‌نامه‌های امامی مطلب چندانی درباره‌ی نویسنده‌ی تعلیق [یعنی نجیب‌الدین ابوالقاسم عبدالرحمن] بیان نشده است؛ اما نویسنده‌ی شافعی، عبدالعظیم المُنذِرِی (ولادت ۵۸۱ هـ. ق. / ۱۱۸۵ م.، وفات ۶۵۶ هـ. ق. / ۱۲۵۸ م.) شرح حالی از او را در التَّكْمِلةُ لُوفِیَاتِ التَّنْقِلةُ آورده است. وی نام و نیای او را چنین معرفی کرده است: «الشریف الأجل الفاضل ابوالقاسم عبدالرحمن بن الشریف الأجل أبی الحسن علی بن محمد [بن محمد] بن قاسم العلوی الحسینی». ^{۹۶} اینکه [در عبارت پیش گفته] عبدالرحمن و پدرش «علی» هر دو با اوصاف «الشریف الأجل» توصیف شده‌اند حاکی از آن است که هر دو، در سبک عالمان و دانشوران بوده‌اند. مُنذِرِی افزوده است که عبدالرحمن در حدود سال ۵۲۰ هـ. ق. / ۱۱۲۶ م. در دمشق به دنیا آمده است و در حلب زیسته و سرانجام در سیزدهم شوال سال ۵۸۲ هـ. ق. / ۲۷ دسامبر ۱۱۸۶ م. در قاهره درگذشته است. شایان توجه است که مُنذِرِی نه توضیحی در باب آثار عبدالرحمن داده است و نه به وابستگی و تعلق او به تشیع امامی، که براساس کتاب تعلیق او تردیدی در آن نیست، اشاره کرده است.

ذهبی (د: ۷۴۸ هـ. ق. / ۱۳۴۸ م.) در تاریخ الإسلام خودش،^{۹۷} همان اطلاعات پیش گفته را در ذیل حوادث سال ۵۸۲ هـ. ق. / ۱۱۸۶-۱۱۸۷ م. آورده است و خاطر نشان کرده که عبدالرحمن، پدر بزرگ عالم شهیر «الشریف عزالدین الحافظ» بوده که سرگذشتش معروف است. عالم شافعی مذهب، حافظ عزالدین احمد بن محمد بن عبدالرحمن الحسینی (ولادت در قاهره ۶۳۶ هـ. ق. / ۱۲۳۸ م.، وفات در قاهره ۶۹۵ هـ. ق. / ۱۲۹۵ م.) شاگرد هم وطن خود، المُنذِرِی، بود که بعدها صِلَة التَّكْمِلةُ لُوفِیَاتِ التَّنْقِلةُ^{۹۸} را در ادامه و تکمیل کتاب تکملة او نگاشت. عزالدین

پس از انجامه یک عبارت وقفیه آمده است:

«هذا الكتاب یوقف علی ابراهیم بن قدمه (۹) من مالکة رحمة الله علیه وهو معی بالولاية لی وکتب موسی بن عطیة بن محمد حامداً لله تعالی رحم الله تعالی الکتاب والمصنف والناظر والمتمامل یا معان النظر السدید ولا یسوء الظن بالمسلمین.»

این مجموعه خطی مشتمل است بر کُزاسه‌های ۵ برگی، ۶ برگی و ۷ برگی: ۷۱ [پنج برگی] (۱۰)، ۸۷۱ [شش برگی] (۱۰۶)، ۷۱ [پنج برگی] (۱۱۷)، ۷۱ [هفت برگی] (۱۴۵)، ۷۱ [شش برگی] (۱۶۹)، ۷۱ [پنج برگی] (۱۸۹)، ۷۱، ۱۱۱، ۱۸۸. ما برای توصیف ترکیب کُزاسه‌ها از روش پیشنهادی یان یوست ویتکام (Jan Just Witkam) استفاده می‌کنیم؛ بنگرید به اثر او با نام: نسخه‌های عربی در کتابخانه‌ی دانشگاه لایدن و دیگر مجموعه‌ها در هلند: مقدمه‌ای کلی بر فهرست (لایدن، ۱۹۸۲)، ص ۱۴.

(*Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands. A General Introduction to the Catalogue*, Leiden 1982, p. 14).

نیز بنگرید به: فرانسوا دروش و دیگران، نسخه‌شناسی اسلامی: مقدمه‌ای بر مطالعه‌ی نسخ خطی عربی (لندن، ۱۴۲۶ / ۲۰۰۵)، ص ۷۱:

(François Déroche [et al.], *Islamic Codicology: an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London 1426/2005, p. 71).

هر دو کتاب، کُزاسه‌شمار را در گوشه‌ی بیرونی حاشیه‌ی بالایی صفحه‌ی سمت راست نخستین برگ کُزاسه نوشته‌اند. با این وصف، در حالی که ابن هویل برای شمارش کُزاسه‌ها از اعداد به شکل حروفی ترتیبی (ثانیة، ثانیة، رابعة، خامسة، سادسة، سابعة، ثامنة، تاسعة، عاشرة) استفاده کرده است، کتاب المُلَخَّص از اعداد (۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷) بهره برده است.

۹۶. عبدالعظیم بن عبدالقوی المُنذِرِی، التَّكْمِلةُ لُوفِیَاتِ التَّنْقِلةُ، تصحیح: بَشَّار عَزَّاد معروف، ۴ ج (بیروت، ۱۹۸۱)، ج ۱، ص ۷۲، شماره ۵. تنها تراجم نگار امامی که تاکنون به عبدالرحمن عطف توجه کرده، عبدالعزیز طباطبائی است: در: معجم أعلام الشيعة، ص ۲۴۳، که شرح حال او را براساس گفته‌های مُنذِرِی نقل کرده است.

۹۷. محمد بن احمد الذَّهَبِی، تاریخ الإسلام، تصحیح: عمر عبدالسلام کُدْمَرِی (بیروت، ۱۹۸۸)، ج ۱۲، ص ۷۵۱.

۹۸. عزالدین احمد بن محمد الحسینی، صِلَة التَّكْمِلةُ لُوفِیَاتِ التَّنْقِلةُ، تصحیح: بَشَّار عَزَّاد معروف (بیروت، ۲۰۰۷). درباره‌ی عزالدین بنگرید به: مقدمه‌ی مصحح بر صِلَة التَّكْمِلةُ لُوفِیَاتِ التَّنْقِلةُ، ج ۱، صص ۵-۵۴ (همراه با ارجاعات افزونتر)؛ نیز نگاه کنید به:

Rudolf Sellheim, "Izzaddin al-Husaini's Autograph seiner *Šīlat at-Takmila*: Traditionarier-Biographien des 7./13. Jahrhunderts," *Oriens* 33 (1992), pp. 156-80.

عزالدین همچنین اثری نگاشته است با عنوان الأحادیث الثمانیة الأسانید المتنتقة که نسخه‌ای ظاهراً منحصر بفرد از آن موجود است (استانبول، کتابخانه‌ی کوپرولو (فاضل احمد پاشا) ۳۷۱، برگ‌های ۱۰۵-۲۰۲)؛ برای توصیفی مختصر از این نسخه بنگرید به: قَرَه بُلُوط، دائرة المعارف مخطوطات کتابخانه‌های استانبول و آناتولی، ج ۱، ص ۲۲۹:

Karabulut, *İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde*, vol. 1, p. 229.

حسینی اظهار داشته است که نسب او به [حضرت] علی بن حسین السَّجَّاد [علیهما السلام] (د: ۹۵ هـ. ق. / ۷۱۳ م.) می‌رسد و افزوده که خاندان او خاستگاهی کوفی دارد: «عزالدین ابوالقاسم احمد بن ابی عبدالله محمد بن ابی القاسم عبدالرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد بن محمد بن قاسم بن محمد بن ابی ابراهیم بن محمد بن علی بن عبیدالله بن علی بن عبیدالله بن الحسن بن علی بن علی بن ابی طالب ...»^{۹۹}.

عزالدین حسینی درباره پدرش «محمد» به مطالب زیر اشاره کرده است: «شرف الدین ابوعبدالله محمد در ۲۶ رمضان سال ۵۷۳ هـ. ق. / ۱۸ مارس ۱۱۷۸ م. در قاهره به دنیا آمد و در ششم صفر سال ۶۶۶ هـ. ق. / ۲۷ اکتبر ۱۲۶۷ م. در همانجا درگذشت. بنابراین، باید عبدالرحمن، پدر بزرگ عزالدین حسینی، سرزمین حلب را پیش از سال ۵۷۳ هـ. ق. / ۱۱۷۸ م.، یعنی زمانی که پسرش [محمد در قاهره] به دنیا آمده بود، ترک کرده باشد و هنگامی که پسرش تنها نه سال داشته است، درگذشته باشد. این احتمال می‌رود که عبدالرحمن در اثر ظلم و ستم فزاینده بر شیعیان در دوره حکومت زنگیان و ایوبیان مجبور به گریختن از حلب شده باشد.^{۱۰۱} شرف الدین ظاهراً تحت تعلیم و تربیتی سنیانه قرار داشته است، چرا که عمده تحصیلات او پس از وفات پدرش صورت گرفته و استادانی که می‌دانیم شرف الدین نزد آنها تحصیل نموده، همگی سنی بوده‌اند.^{۱۰۲} عزالدین احتمالاً مقام والای «نقیب الأشراف» را از پدرش [یعنی محمد] به ارث برده بوده است،^{۱۰۳} و معقول می‌نماید که او نیز پیش‌تر، این منصب را، از پدرش عبدالرحمن به ارث برده باشد، گویانکه در کتب تراجم در این خصوص مطلبی نیامده است. شایان توجه است که عزالدین حسینی آنگاه که به شرح حال پدر بزرگش عبدالرحمن می‌پردازد، برخلاف مُنذِرِی و ذهبی، آشکارا به آثار مکتوب پدر بزرگش، هر چند به نحو کلی، اشاره کرده، اظهار داشته است که پدر بزرگش برای مدتی نحو (عربیت)

توضیحاتی در باب روایت این اثر و مطالب آن، در صفحه عنوان نسخه بدین شرح آمده است:

«الأحادیث الثمانيّة الأسانید المنتقاة من سماعات الشيخ الجليل مسند الوقت نجيب الدين أبي الفرج عبدالمنعم بن علي بن نصر بن منصور الحراني خرجها له السيد الإمام عز الدين أبو القاسم أحمد بن محمد بن عبد الرحمن بن علي الحسيني رضي الله عنهما أمين رواية الشيخ الإمام صدر الدين أبي الفتح محمد بن محمد بن ابراهيم الميديمي عنه».

۹۹. ص ۲، ۵۵۸؛ همچنین بنگرید به مقدمه مصحح بر صفة التكملة، ج ۱، ص ۷. عزالدین حسینی ظاهراً دو پسر داشته است: یکی القاضی شرف الدین ابوالحسن محمد، که نزد پدرش صفة التكملة او را خوانده است (نسخه به خط نویسنده صفة التكملة (کوپرولو ۱۱۰۱) هفده شماع دارد که در بیشتر آنها محفد به عنوان «سامح» ذکر شده است؛ بنگرید:

Sellheim, "Autograph," pp. 165ff.

همچنین بنگرید به مقدمه مصحح بر صفة، ج ۱، صص ۲۵-۲۶ و ص ۵۰ برای عکس شماع موزج ربیع الأول سال ۶۸۵ هـ. ق. / آوریل ۱۲۸۶ م.)، و دیگری پرسودوم او به نام بدرالدین ابومحمد الحسن (متولد حدود ۶۷۶ هـ. ق. / ۱۲۷۷-۱۲۷۸ م.)، متوفای جمادی الأولى یا ربیع الثانی سال ۷۴۳ هـ. ق. / ۱۳۴۲ م.) که از پدرش منصب «نقیب الأشراف» را به ارث برد؛ بنگرید به: مقدمه مصحح بر صفة، ج ۱، ص ۱۷.

۱۰۰. ص ۲، ۵۵۸ و ۵۵۹. بنگرید: مَشِيخَةُ قاضی الفضاة شیخ الإسلام بدرالدین ابی عبدالله محمد بن ابراهیم بن جماعة، تخريج علم الدین القاسم بن محمد بن یوسف البرزالی، تصحیح: مؤفق بن عبدالله بن عبدالقادر (بیروت، ۱۹۸۸)، ج ۲، ص ۴۹۶؛ الذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۱۵، ص ۱۳۷؛ خلیل بن أبینک الصَّفَدی، الوافی بالوفیات، تصحیح: اسون دررینک (بیروت، ۱۳۹۴ / ۱۹۷۴)، ج ۳، ص ۲۳۵؛ احمد بن علی المقریزی، کتاب المُقَفِّی الکبیر، تصحیح: محفد الیعلاوی (بیروت، ۱۹۹۱)، ج ۶، ص ۲۲؛ موسی بن محفد الیونینی، ذیل مرة الزمان (خیدرآباد، ۱۹۵۴-۱۹۵۵)، ج ۲، ص ۴۰۳.

۱۰۱. درباره وضعیت شیعیان امامی در دوره حکومت زنگیان و ایوبیان بنگرید به: حسن انصاری، «دین و دولت در دولتهای آل زنگی و ایوبیان: درآمدی بر ادبیات سیاسی اسلامی»، کتاب ماه دین، ۱۰۴-۱۰۵ (۱۳۸۵ / ۲۰۰۶)، صص ۶-۳۳؛ نیز نگاه کنید به:

Nikita Elisseeff, *Nūr ad-Dīn, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511-569 h./1118-1174)* 1-3, Damascus 1967; Eddé, *La principauté ayyoubide*, pp. 436ff.

Carole Hillenbrand, "The Shi'is of Aleppo in the Zengid period: Some unexploited textual and epigraphic evidence,"

کارول هیلن برند، «شیعیان حلب در دوره زنگیان: برخی اسناد کتبی‌ای و متنی بکرو»، چاپ شده در:

Festschrift für Heinz Halm zum 70. Geburtstag/ Difference and Dynamics in Islam, ed. Verena Klemm, Würzburg 2012, pp. 163-180.

ویلفرد مادلونگ، «گسترش ماتریدیه و ترکها»، چاپ شده در:

Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks," *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos, Coimbra-Lisboa 1968*, Leiden 1961, pp. 109-68;

۱۰۲. بنگرید: ص ۲، ۵۵۹.

۱۰۳. این منصب در [گواهی] شماعی که برای صفة التكملة صادر شده است ذکر گردیده (نقل شده در مقدمه مصحح بر صفة التكملة، ج ۱، ص ۲۵). شایان توجه است که در این [گواهی] شماع، از عبدالرحمن با وصف «المفتی» یاد شده است:

«سمع جميع هذه المجلدة والمجلدة قبلها علی مصنفها سيدنا وشيخنا الفقيه الإمام العالم الحافظ ناصر السنة السيد عز الدين أبي القاسم أحمد بن الإمام العلامة شرف الدين أبي عبد الله محمد بن الإمام المفتي نجيب الدين أبي القاسم عبد الرحمان الحسيني الشافعي نقيب النقباء فسح الله في مدته ونفع المسلمين ببركته ...».

و اصول - که منظور از آن، علم کلام یا اصول فقه و یا هر دوی آنها است - تدریس می‌کرده است.^{۱۴} عزالدین نیز همچون مُنذِرِی و ذهبی هیچ اشاره‌ای به گرایش امامی پدربزرگش ننموده است.^{۱۵} افزون بر این، نه عزالدین و نه هیچ‌یک از دیگر تراجم‌نگاران، دربارهٔ استادان پدربزرگش عبدالرحمن جزئیاتی ذکر نکرده‌اند.

نویسندهٔ تعلیق در سرتاسر آن، به غیر از برخی متفکران معتزلی متقدم و شیخ طوسی، مرتب به شریف مرتضی اشاره می‌کند و در یک جا هم به صراحت از کتاب الذخیرهٔ او نام می‌برد.^{۱۶} هم‌و در چندین موضع نیز از شاگرد سید مرتضی، ابوالحسن بصری یاد کرده است.^{۱۷} او در یک محل نیز آشکارا از شرح خودنوشت شیخ طوسی بر المقدمه یاد می‌کند که می‌بایست آن را در اختیار داشته بوده باشد.^{۱۸} محتمل است که تعلیق حاضر به طور عمد شرحی ناظر بر شرح المقدمهٔ شیخ طوسی [و تا حدودی رونویسی از آن] باشد. نویسنده [یعنی عبدالرحمن] در اواخر متن از ابوالحسنین بصری (برگ ۹۵ الف) و پیروانش (وَمَنْ قَالَ بقوله) در زمرهٔ کسانی که آموزهٔ بهشمی «احوال» را نفی کرده‌اند، یاد می‌کند. اگر در واقع، تعلیق حاضر بر بنیاد شرح المقدمهٔ شیخ طوسی نگاشته شده باشد، این یادکرد ممکن است در اصل از سوی شیخ طوسی، و نه عبدالرحمن، صورت گرفته باشد. این امر می‌تواند نشانه‌ای دیگر بر این مطلب باشد که طوسی برخی از دیدگاه‌های عقیدتی ابوالحسنین بصری را در شرح خودنوشتش به بحث گذارده بوده است. با این همه، شارح در سرتاسر تعلیق، وابستگی شدیدی را به ایستارهای بهشمیان از خود نشان می‌دهد که این امر ظاهراً خصیصهٔ متکلمان امامی حلب در عصر او بوده است. بسیار محتمل است که او متأثر از ابوالمکارم عزالدین بن زهره (دربارهٔ او نگاه کنید به قبل)، و شاید حتی به طور تنگاتنگی مرتبط با او، بوده باشد. عبدالرحمن، در مواضع مختلف به وضوح خاطر نشان می‌کند که یگانه قصد او در این شرح آن است که دیدگاه‌های شیخ طوسی در کتاب مقدمه‌اش را توضیح دهد.^{۱۹}

متن شرح، بدون هیچ‌گونه مقدمه و توضیحی دربارهٔ اموری که موجب تألیف تعلیق شد، آغاز می‌شود. افزون بر این، نه خطبهٔ شیخ طوسی به طور کامل نقل شده و نه انجامهٔ او بازگو شده است، و شرح تنها با یک سخن پایانی کوتاه خاتمه یافته است (برگ ۱۱۵ الف). برخی اطلاعات دربارهٔ سبب تألیف این تعلیق، در برگ ۵۳ ب آمده است. در اینجا عبدالرحمن در ضمن مطالب دیگر، این را هم خاطر نشان می‌کند که بحث مطرح شده، در پاسخ به یک پرسش، شاید از سوی شاگرد او، ارائه گردیده است (إجابة لسؤال السائل وموافقة لغرض الطالب).^{۱۱۰}

۱۰۴. ص ۲، ج ۵۵۹: «وأبو القاسم عبد الرحمن كان أحد الفضلاء المشهورين وله تصانيف حسنة وطريقة جميلة وأقرأ العربية والأصول وغيرهما مدة وانتفع به».

۱۰۵. در آثار تراجمی موجود دربارهٔ دانشمندان حلب نیز هیچ اطلاعاتی در خصوص عبدالرحمن نیامده است. یگانه اثر تراجم‌نگارانهٔ بازمانده که به تاریخ شیعیان امامی حلب اختصاص یافته است کتاب الحاوی فی رجال الإمامیة نگاشتهٔ ابن ابی طیّ حلیبی (د: حدود ۶۳۰ هـ. ق. / ۱۲۳۲ - ۱۲۳۳ م.) است که البته به طور ناقص به دست ما رسیده و در بخش‌های بازمانده از آن که به دست رسول جعفریان جمع آوری شده است (ثراثنا، ش ۶۵، ربیع الأول، ۱۴۲۲ / ۲۰۰۱، صص ۱۰۶ - ۱۱۰؛ ش ۶۷، ربیع الثاني، ۱۴۲۲ / ۲۰۰۱، صص ۱۳۱، ۱۳۲). نام عبدالرحمن نیامده است. شرح حال عبدالرحمن، در تراجم‌نامه‌های سنی مختلفی که به طور ویژه به حلب اختصاص یافته است، از جمله در آثار کمال‌الدین عمر بن‌العَدیم (د: ۶۶۰ هـ. ق. / ۱۲۲۶ م.) مثل زُبَیْدَةُ الحَلَبِ من تاریخ حلب، تصحیح: سامی الذّهان (دمشق، ۱۳۷۰ / ۱۹۵۱) و بُغیة الطالب فی تاریخ حلب، تصحیح: سهیل زکّار (دمشق، ۱۹۸۸) که به طور ناقص به ما رسیده است، نیز نیامده است. دربارهٔ آثار ابن‌العَدیم بنگرید به: دیوید مورای، چهرهٔ شاخص ایوبی و جهان او؛ ابن‌العَدیم و حلب در آینهٔ فرهنگ تراجمی او دربارهٔ دانشوران حلب، لایدن، ۱۹۹۴:

(David Morray, *An Ayyubid notable and his world: Ibn al-Adim and Aleppo as Portrayed in his Biographical Dictionary of People Associated with the City*, Leiden 1994).

۱۰۶. بنگرید: برگ ۱۴ الف، سطر ۱۶.

۱۰۷. بنگرید: برگ‌های ۱۸ ب، ۳۹ ب.

۱۰۸. بنگرید: برگ ۱۴ الف، سطر ۱۷ (که به بحث دربارهٔ تصوّر طوسی از «معدوم» می‌پردازد).

۱۰۹. بنگرید: برگ ۹۶ ب، سطرهای ۱۷ - ۲۰:

«واعلم بأن معظم هذا الفصل مبني على القول بإثبات الأحوال وإثبات المعدوم وفيه بعد ذلك ما فيه خلاف بين أهل النظر ونحن نذكر مسألة مسألة منه فنبين ما فيها بحول الله وقوته على حسب ما يليق بهذا الكتاب».

برگ ۹۷ الف، سطر ۱۵: «وتحقيق هذه الأقوال وبيان الصحيح منها تقصر عنه رتبة هذا التعليق فلا وجه لذكره».

۱۱۰. بنگرید: برگ ۵۳ ب، سطر ۳ - ۹ (در اینجا نیز این اثر به صراحت یک «تعلیق» خوانده شده است): «واعلم بأننا وإن أشبعنا في هذا الفصل ما لم نتشبع في باقي فصول هذا الكتاب فإنما كان ذلك إجابة لسؤال السائل وموافقة لغرض الطالب ومن أراد انتزاع هذا الفصل من جملة تعليق هذا الكتاب وجعله كتاباً مفرداً بذاته كان مصيباً في إرادته مسدداً في قصده فإنه يطلع به على جلّ العلوم التي لها تعلق بالكلام والألفاظ بحول الله وقوته».

کتاب‌نامه:

- الحواری فی رجال الإمامیة، ابن ابی طیّ حلی، (بخش‌های بازمانده از آن بردست رسول جعفریان جمع‌آوری و منتشر شده است) در: ثرثانا، ش ۶۵، ربیع الأول، ۱۴۲۲/۲۰۰۱م، ص ۱۰۶ - ۱۱۰؛ ش ۶۷، ربیع الثانی ۱۴۲۲/۲۰۰۱م، ص ۱۳۱-۱۳۲.
- شرح جُمَل العلم و العمل لابن البرّاج، ابوالقاسم عبدالعزیز بن زحیر بن عبدالعزیز (ابن البرّاج طرابلسی)، تصحیح: کاظم مدیر شانه‌چی، مشهد: ۱۳۹۴ق/۱۹۷۴م
- غُنیة التّزوع إلى علمی الأصول و الفروع، حمزة بن علی الحسینی الحلّبی (ابن زُهره)، منتشر شده در کتاب: الجوامع الفقہیة، تهران: < چاپ سنگی >، ۱۲۷۶ق/۱۸۵۹ - ۱۸۶۰م؛ (بازچاپ در قم: ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م).
- غُنیة التّزوع إلى علمی الأصول و الفروع، حمزة بن علی الحسینی الحلّبی (ابن زُهره)، تصحیح: ابراهیم البهادری، قم: ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م.
- الأربعین [کذا: الأربعون] حدیثاً فی حقوق الإخوان، مُحی الدّین محمد بن عبدالله (ابن زُهره)، تصحیح: نبیل رضا علوان، قم: ۱۴۰۵ق/۱۹۸۴م؛ (ویراست دوم، بیروت: دارالضوء، ۱۹۸۷م).
- معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنّفین منهم، قدیماً و حدیثاً (تتمة کتاب الفهرست لأبی جعفر الطوسی)، محمد بن علی (ابن شهر آشوب)، نجف: ۱۹۶۱م.
- زُبدة الحلّ من تاریخ حلب، کمال الدّین عمر بن احمد (ابن العدیم)، تصحیح: سامی الذّهان، دمشق: ۱۳۷۰ق/۱۹۵۱م.
- معارج نهج البلاغة، ابن فُندُق، تصحیح: محمّد تقی دانش‌پژوه، قم: ۱۴۰۹ق/۱۹۸۸ - ۱۹۸۹م.
- احوال و آثار محقق حلّی صاحب شرایع، رضا استادی، قم: ۱۳۸۳ش/۲۰۰۴م.
- نصیرالدین الطوسی: مؤسس المنهج الفلسفی فی علم الکلام الإسلامی، عبدالأمیر الأعمس، بیروت: ۱۹۷۵م؛ (ویراست دوم با اصلاحات، بیروت: ۱۹۸۰م).
- فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، به کوشش: ایرج افشار، محمّد تقی دانش‌پژوه و دیگران، تهران: ۱۳۵۲ش/۱۹۷۳م.
- ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، عبدالله بن عیسی افندی اصفهانی، ۷ ج، قم: ۱۴۰۳ق/۱۹۸۲ - ۱۹۸۳م.
- خاندان نوبختی، عبّاس اقبال، تهران: چاپ سوم، ۱۳۴۵ش/۱۹۶۶م.
- أعیان الشیعة، سیّد محسن الأمین، تصحیح: حسن الأمین، ۱۱ ج، بیروت: بی تا.
- «أعلام الطرائق»، حسن انصاری، مجلّه نشر دانش، ۱۸، ش ۴، ۱۳۸۰ش/۲۰۰۱م، ص ۲۹-۳۰.
- بررسی‌های تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، حسن انصاری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰ش.
- «علمه قزوینی و کتاب الیاقوت ابن نوبخت»، حسن انصاری، منتشر شده در سایت کاتبان به نشانی:
- <http://ansari.kateban.com/entry1794.html>
- «دین و دولت در دولتهای آل زنگی و ایوبیان: درآمدی بر ادبیات سیاسی اسلامی»، حسن انصاری، کتاب ماه دین، ش ۱۰۴ - ۱۰۵، ۱۳۸۵ش/۲۰۰۶م، ص ۶ - ۳۳.
- «علم الکلام الإمامی و مدرسة أبی الحسین البصری الکلامیة»، حسن انصاری، منتشر شده در سایت کاتبان به نشانی:
- <http://ansari.kateban.com/entry779>
- «مصباح العرفان و مفتاح البیان علی بن سلیمان بحرانی و دیگر آثار او»، حسن انصاری، چاپ شده در: بررسی‌های تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، همو، ص ۷۷۹ - ۷۸۶؛ و سایت کاتبان به نشانی:
- <http://ansari.kateban.com/entry1789.html>
- «نکته‌ای درباره یکی از استادان ناشناخته شیخ طوسی در نیشابور»، حسن انصاری، چاپ شده در: بررسی‌های تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، همو، ص ۸۴۶-۸۴۱ و سایت کاتبان به نشانی:
- <http://ansari.kateban.com/entry1357.html>
- «تعلیق شرح جُمَل العلم کراچکی»، حسن انصاری، چاپ شده در: بررسی‌های تاریخی در حوزه اسلام و تشیع، همو، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰ش، ص ۷۳۳-۷۳۶؛ و سایت کاتبان:
- <http://ansari.kateban.com/entry1249.html>
- قواعد المرام فی علم الکلام، میثم بن علی بن میثم بحرانی، ویراسته: احمد حسینی، قم: ۱۴۰۶ق/۱۹۸۵-۱۹۸۶م.
- تصفّح الأدلّة، ابوالحسین بصری، تصحیح بخش‌های بازمانده و مقدّمه: ویلفرد مادلونگ و زابینه اشمیتکه، ویسبادن: ۲۰۰۶م.
- «الکلام عند الإمامیة، نشأته، تطوّره و موقع الشیخ المفید منه»، محمّد رضا جعفری، ثرثانا، ۸، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۲-۱۹۹۳م، ص ۱۴۴-۲۹۹.
- «الکلام عند الإمامیة، محمّد رضا جعفری، نشأته، تطوّره و موقع الشیخ المفید منه ۲»، همو، ثرثانا، ۸، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۲-۱۹۹۳م، ص ۷۷-۱۱۴.
- فوائد تاریخی و نکات کتابشناسی در آثار عمادالدین الطبری، رسول جعفریان، مجلّه آینه پژوهش، ش ۵۰، ۱۳۷۷ق/۱۹۹۸م، ص ۱۲-۱۶.

- کتاب الشامل فی أصول الدین، عبدالملک بن عبدالله الجوینی، تصحیح: علی سامی الشَّار، فیصل بُدیر عون و سُهیّر محمّد مختار، اسکندریه: ۱۹۶۹م.
- فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی: گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، ابوالفضل حافظیان بابلی، قم: ۲۰۰۸م.
- «کتابشناسی ابوالصلاح حلبی»، سید حسین حائری، جُنگ انجمن فهرست نگاران نسخه‌های خطی، دفتر دوم: مجموعه مقالات یادمان علامه شیخ آقابزرگ تهرانی، تصحیح: محسن صادقی، قم: ۱۳۸۹ش/۲۰۱۰م، ص ۲۵۹-۲۱۵.
- أمل الآمل، الخُرّ العاملی، ج ۲، بغداد: ۱۹۶۵-۱۹۶۶م.
- التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران العائمة، السید احمد الحسینی، قم: ۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م.
- فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیای میراث اسلامی، سید جعفر حسینی اشکوری و سید صادق حسینی اشکوری، ج ۲، قم: ۱۳۷۷ش/۱۹۹۹م.
- الکافی فی الفقه، ابوالصلاح حلبی، تصحیح: رضا استادی، اصفهان: ۱۴۰۰ق/۱۹۷۹ - ۱۹۸۰م؛ (بازچاپ: قم، ۲۰۰۹).
- تقریب المعارف فی الکلام، ابوالصلاح حلبی، تصحیح: رضا استادی، قم: ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م.
- تقریب المعارف، ابوالصلاح حلبی، تصحیح: فارس تبریزیان الحسون، قم: ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶ - ۱۹۹۷م.
- خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، حسن بن یوسف بن المطهر الحلی، بی جا: ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶-۱۹۹۷م.
- المُنقذ من التقليد، محمود بن علی بن حسن الحَمَسی الرازی، تصحیح: محمدهادی الیوشفی العزوی، ج ۲، قم: ۱۴۱۲ق/۱۹۹۱م.
- «چهار فرهنگنامه کلامی»، محمّد تقی دانش پزوه، ذکری الألفية للشيخ الطوسي، ج ۲.
- فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، مصطفی درایتی، ج ۱۲، تهران: ۱۳۸۹ش/۲۰۱۰م.
- المراسم فی الفقه الإمامی، سَلار < سالار > بن عبدالعزيز الدیلمی، تصحیح: محمّد بُستانی، بیروت: ۱۹۸۰م.
- المراسم العلویة فی الأحكام التَّبویة، سَلار < سالار > بن عبدالعزيز الدیلمی، تصحیح: محسن حسینی امینی، قم: ۱۴۱۴ق/۱۹۹۴م.
- تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر و الأعلام، محمّد بن احمد الذَّهَبی، تصحیح: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: ۱۹۸۸م.
- ذکری الألفية للشيخ الطوسي: یادنامه شیخ الطائفة ابو جعفر محمّد بن حسن طوسی، ج ۳، مشهد، ۱۳۴۸-۱۳۵۴ش/۱۹۷۰ - ۱۹۷۶م.
- لُبُّ اللباب، قطب الدین الراوندی، تصحیح: السید حسین الجعفری الزنجانی، ج ۲، قم: ۱۴۳۱ق/۲۰۰۹ - ۲۰۱۰م.
- «گاهشماری آثار شیخ طوسی»، علیه رضاداد و سید کاظم طباطبائی، فصلنامه مطالعات اسلامی، ۸۰، ۱۳۸۷ش/۲۰۰۸م، ص ۴۹ - ۷۳.
- نوادیر المخطوطات العربیة فی مکتبات ترکیا، رَمَضان شَسَن، بیروت: ۱۹۷۵ - ۱۹۸۲م.
- مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا، رَمَضان شَسَن، استانبول: ۱۹۹۷م.
- «دو رساله کلامی از شیخ طوسی»، سید محمدعلی روضاتی، منتشر شده در: یادنامه شیخ طوسی، به کوشش: محمّد واعظزاده خراسانی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، بهمین ۱۳۵۴، ج ۳، ص ۷۰۱ - ۷۳۹.
- «فهرست نسخه‌های مصنفات شیخ الطائفة موجود در کتابخانه روضاتی»، محمّد واعظزاده خراسانی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، بهمین ۱۳۵۴، ج ۳، ص ۶۷۷ - ۷۰۰.
- دومین دو گفتار، سید محمدعلی روضاتی، اصفهان: ۱۳۸۶ش/۲۰۰۷م.
- طبقات الشافعیة الكبرى، تاج الدین شُبکی، تصحیح: محمود محمّد الطناحی و عبدالفتاح محمّد الجلو، ج ۱۰، قاهره: ۱۹۶۴-۱۹۷۶م.
- تطوّر علم الکلام إلى الفلسفة و منهجها عند نصیر الدین الطوسی: دراسة تحليلیة مقارنة لکتاب تجرید العقائد، عبّاس سلیمان، اسکندریه: ۱۹۹۴م.
- الذخيرة فی علم الکلام، الشریف المرتضی، تصحیح: احمد حسینی، قم: ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱-۱۹۹۰م.
- مسائل المرتضی، الشریف المرتضی، تصحیح: وفّان حُضیر محسن کعبی، بیروت: ۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م.
- المُوضّح عن جهة إعجاز القرآن (الصّرفة)، الشریف المرتضی، تصحیح: محمّد رضا انصاری قمی، مشهد: ۱۴۲۴ق/۲۰۰۳م.
- المُلخّص فی أصول الدین، الشریف المرتضی، تصحیح: محمّد رضا انصاری قمی، تهران: ۱۳۸۱ش/۲۰۰۲م.
- رسائل الشریف المرتضی، الشریف المرتضی، تصحیح: مهدي رجائی، ج ۴، قم: ۱۴۰۵ق/۱۹۸۴-۱۹۸۵م.
- شرح جُمَل العلم و العمل، الشریف المرتضی، تصحیح: یعقوب الجعفری المَراغی، قم: ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳-۱۹۹۴م.
- مصنّفات الشیخ المفید، أبی عبدالله محمّد بن محمّد بن التَّعمان (الشیخ المفید)، ج ۱۳، بیروت: چاپ دوم، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۳م.
- الملخّص فی الجدل، أبو اسحاق الشیرازی، تصحیح: محمّد یوسف آخند جیازی، پایان نامه دکتری، ج ۲، مکه: ۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م.
- تکملة أمل الآمل، السید حسن الصدر، تصحیح: حسین علی محفوظ و دیگران، بیروت: ۲۰۰۸م.

- الوافی بالوفیات، خلیل بن أبیبک الصفدی، تصحیح: اسون دِ رینگ، ج ۳، بیروت: ۱۳۹۴ش / ۱۹۷۴م.
- «رده‌بندی اندازه دستبرد و بر ساختگی در دست نوشتها»، علی صفی پور، مجله کتابداری، ۴۳، ۱۳۸۸ش / ۲۰۰۹م، ص ۱۳۹ - ۱۷۴.
- حیة الشیخ الطوسی و مشایخه، عبدالعزیز طباطبائی، چاپ شده در: مقدمه تصحیح فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول، قم: ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹.۲۰۰۰م، ص ۳۶.۳۲.
- مکتبة العلامة الحلی، عبدالعزیز طباطبائی، قم: ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۶م.
- «مکتبة العلامة الکراچکی لأحد معاصریه»، عبدالعزیز طباطبائی، ثرائنا، ۴۴.۴۳، رجب، ذوالحجّة ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۵ - ۱۹۹۶م، ص ۳۶۵ - ۴۰۴.
- معجم أعلام الشیعة، عبدالعزیز طباطبائی، قم: ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶ - ۱۹۹۷م.
- «نهج البلاغة عبر القرون ۷: شروحه حسب التسلسل الزمني»، عبدالعزیز طباطبائی، ثرائنا، ۲۱.۱۰، ۱۴۱۵ / ۱۹۹۴ - ۱۹۹۵م، ص ۲۵۴ - ۳۱۹.
- «شخصیت علمی و مشایخ شیخ طوسی»، عبدالعزیز طباطبائی، چاپ شده در: میراث اسلامی ایران، ج ۲، ۱۳۷۴ش / ۱۹۹۵م، ص ۳۶۱ - ۴۱۲.
- معتقد الإمامیة: متن فارسی در کلام و اصول و فقه شیعی از سده هفتم، منسوب به: عماد الدین حسن بن علی الطبری الآملی، تصحیح: محمدتقی دانش پزوه، تهران: ۱۹۶۱م.
- فهرست، محمد بن الحسن الطوسی، تصحیح: محمدصادق آل بحر العلوم، نجف: ۱۹۶۰م.
- فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول، محمد بن الحسن الطوسی، تصحیح: عبدالعزیز طباطبائی، قم: ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹.۲۰۰۰م.
- الاقتصاد فیما يجب علی العباد، محمد بن الحسن الطوسی، تصحیح: حسن سعید، تهران: ۱۳۷۵ش / ۱۹۵۵م.
- الاقتصاد فیما يجب علی العباد، محمد بن الحسن الطوسی، نجف: ۱۳۹۹ش / ۱۹۷۹م.
- رسائل الشیخ الطوسی (الرسائل العشر)، محمد بن الحسن الطوسی، قم: بی تا.
- شرح العبارات المصطلحة بین المتکلمین، [به غلط منسوب به] محمد بن الحسن الطوسی، تصحیح: محمدتقی دانش پزوه، ذکرى الألفية للشیخ الطوسی: یادنامه شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۳، مشهد: ۱۳۴۸.۱۳۵۴ش / ۱۹۷۶.۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۳۶.۲۴۰.
- تمهید الأصول در علم کلام اسلامی، محمد بن الحسن الطوسی، ترجمه فارسی و مقدمه و تعلیقات: عبدالمحسن مشکات الدینی، تهران: ۱۳۵۸ش / ۱۹۸۰م.
- تمهید الأصول فی علم الکلام، محمد بن الحسن الطوسی، تصحیح: عبدالمحسن مشکات الدینی، تهران: ۱۳۶۲ش / ۱۹۸۳م.
- الاقتصاد إلى طریق الرشاد (ترجمه)، محمد بن الحسن الطوسی، ترجمه: عبدالمحسن مشکات الدینی، مشهد: ۱۳۶۰ش / ۱۹۸۱م.
- التبیان فی تفسیر القرآن، محمد بن الحسن الطوسی، تصحیح: احمد قُصیر العاملی، ج ۱۰، نجف: ۱۹۵۷ - ۱۹۶۳م.
- الدریعة إلى تصانیف الشیعة، آقابزرگ طهرانی، ج ۲۶، بیروت: ۱۹۸۳م.
- طبقات أعلام الشیعة، القرن الرابع: نوابغ الزّواة فی رابعة المئات، آقا بزرگ طهرانی، تصحیح: علی نقی منزوی، بیروت: ۱۳۹۰ش / ۱۹۷۰م.
- طبقات أعلام الشیعة و هو النابس فی القرن الخامس، آقا بزرگ طهرانی، تصحیح: علی نقی منزوی، بیروت: ۱۹۷۱م.
- طبقات أعلام الشیعة و هو الثقات العیون فی سادس القرون، آقا بزرگ طهرانی، تصحیح: علی نقی منزوی، بیروت: ۱۹۷۲م.
- زندگینامه شیخ طوسی، آقا بزرگ طهرانی، ترجمه: علی رضا میرزا محمد و حمید طیبیبیان، تهران: ۱۳۷۶ش / ۱۹۹۷م.
- رسائل الشهید الثانی، زین الدین بن علی العالمی (الشهید الثانی)، ج ۲، قم: ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰ - ۲۰۰۱م.
- صلة التکملة لوفیات الثقله، احمد بن محمد عزالدین الحسینی، تصحیح: بشار عواد معروف، بیروت: ۲۰۰۷م.
- الأحادیث الثمانية الأسانید المنتقاة، احمد بن محمد عزالدین الحسینی، نسخه استانبول محفوظ در کتابخانه کوبرولو (فاضل احمد پاشا) ۳۷۱، برگ های ۱۰۵ - ۲۰۲.
- بُغیة الطلب فی تاریخ حلب، احمد بن محمد عزالدین الحسینی، تصحیح: سهیل زکّار، دمشق: ۱۹۸۸م.
- فهرس المخطوطات البینتیة لدار المخطوطات والمکتبة الغربیة بالجامع الکبیر - صنعاء، احمد محمد عیسوی و دیگران، ج ۲، قم: ۱۴۲۶ق / ۲۰۰۵م.
- فهرس الكتب الموجودة بالمکتبة الأزهریة، ۸ جلد، قاهره: ۱۹۴۶.۱۹۵۲م.
- دائرة المعارف مخطوطات کتابخانه های استانبول و آناتولی، علی رضا قره بلوط، ج ۳، استانبول: ۲۰۰۵م.
- الأسباب الصادة عن إدراک الصواب، محمد بن علی بن عثمان الکراچکی، تصحیح: محمود نظری، چاپ شده در: میراث بهارستان (مجموعه ۱۴ رساله)، دفتر سوم، تهران: مرکز پژوهش کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹ش / ۲۰۱۰م، ص ۵۷۷.۵۹۴.

- کنز الفوائد، محمد بن علی بن عثمان الکرآجکی، تبریز: ۱۳۲۲ش/۱۹۰۴ - ۱۹۰۵م.
- کنز الفوائد، محمد بن علی بن عثمان الکرآجکی، تصحیح: عبدالله نعمة، ۲ج، بیروت، ۱۹۸۵.
- < تعلیق > شرح الأصول الخمسة ابوالحسین احمد بن حسین بن ابی هاشم حسینی قزوینی (مانکدیم ششیدیو)، تصحیح: عبدالکریم عثمان، > منتشر شده با انتساب به عبدالجبار همدانی، >، قاهره: ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۵م.
- بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، تصحیح: محمدباقر بهبودی و دیگران، بیروت: ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م.
- موسوعة مؤلفی الإمامیة، مجمع الفكر الإسلامی - قسم الموسوعة، قم: ۱۴۲۰ق / ۲۰۰۰م.
- المسلک فی أصول الدین، نجم الدین ابوالقاسم جعفر بن حسن (محقق حلی)، تصحیح: رضا استادی، مشهد: ۱۳۷۳ش / ۱۹۹۴م.
- أدب المرتضى من سيرته وأثره، عبدالرزاق محی الدین، بغداد: ۱۹۵۷م.
- احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، محمدتقی مدرّس رضوی، تهران: ۱۳۷۰ش / ۱۹۹۱م.
- کتابیات: مجموعه مقالات در زمینه کتابشناسی، سید حسین مدرّسی طباطبائی، نیوجرسی: ۲۰۰۹م.
- کتابشناسی آثار دستنویس علامه کمال الدین ابوعلی میثم بن علی بحرانی ماحوزی: درگذشته سال ۶۹۹ هـ ق در کتابخانه بزرگ حضرت آية الله العظمی مرعشی نجفی: گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، محمود مرعشی، قم: ۲۰۰۷م.
- مَشِيخَة قاضي القضاة شيخ الإسلام بدرالدین ابی عبدالله محمد بن ابراهيم بن جماعة، تخريج: عَلَم الدین القاسم بن محمد بن یوسف البرزالی، تصحیح: مؤفّق بن عبدالله بن عبدالقادر، بیروت: ۱۹۸۸م.
- معجم طبقات المتکلمین، تألیف اللّجنة العلمیة فی مؤسسه الإمام الصادق [ع]، تقدیم و إشراف: جعفر سبحانی، ۵ج، قم: ۱۴۲۴ش / ۲۰۰۳ - ۲۰۰۴م.
- معجم التراث الکلامی، تألیف اللّجنة العلمیة فی مؤسسه الإمام الصادق [ع]، تقدیم و اشراف: جعفر سبحانی، ۵ج، قم: ۱۴۲۳ش / ۲۰۰۳ - ۲۰۰۲م.
- الشريف المرتضى، حياته، ثقافته، أدبه و نقده، احمد محمد معتوق، بیروت: ۲۰۰۸م.
- المعتمد من مذهب الشيعة الإمامیة، تصحیح: محمد رضا انصاری قمی، میراث اسلامی ایران، ج ۶، ص ۳۴-۱۶.
- کتاب المُفَقِّ الكبیر، احمد بن علی المقریزی، تصحیح: محمد الیعلاوی، بیروت: ۱۹۹۱م.
- کتاب الفائق فی أصول الدین، رکن الدین محمود بن محمد ملاحمی خوارزمی، تصحیح: مارتین مک درموت و ویلفرد مادلونگ، تهران و برلین: ۲۰۰۶م.
- کتاب المعتمد فی أصول الدین، رکن الدین محمود بن محمد ملاحمی خوارزمی، لندن: الهدی، ۱۹۹۱م.
- الفهرست، منتجب الدین علی بن بابویه الرازی، تصحیح: عبدالعزیز طباطبائی بیروت: ج ۲، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م.
- الفهرست، منتجب الدین علی بن بابویه الرازی، تصحیح: سید جلال الدین محدث أرموی، قم: ۱۳۶۶ش / ۱۹۸۷م.
- التکملة لوفیات الثقله، عبدالعظیم بن عبدالقوی المُنذری، تصحیح: بشار عواد معروف، ۴ج، بیروت: ۱۹۸۱م.
- موسوعة طبقات الفقهاء، تألیف اللّجنة العلمیة فی مؤسسه الإمام الصادق [ع]، اشراف: جعفر سبحانی، بیروت: ۱۹۹۹-۲۰۰۱م.
- خلاصة النظر: رساله ای از متکلم ناشناس امامی معتزلی متوفای اواخر قرن ۶ هجری قمری / ۱۲ میلادی یا اوایل قرن ۷ هجری قمری / ۱۳ میلادی، تهران و برلین: ۲۰۰۶م.
- رجال النجاشی، احمد بن علی النجاشی، تصحیح: موسی الشبیری الزنجانی، قم: بی تا.
- «من المخطوطات العربیة فی المتحف البريطاني لندن ۴»، محمد مهدی نجف، ثرأنا، ۲۳، ش ۲/۱، ۱۴۲۸ق / ۲۰۰۷م، ص ۲۷۷ - ۳۰۰.
- «حیة الشیخ الطوسی»، محمد واعظ زاده خراسانی، چاپ شده در: مقدّمه رسائل الشیخ الطوسی (الرسائل العشر)، قم: بی تا، ص ۵-۶۲.
- المغنی فی أبواب التوحید والعدل، عبدالجبار بن احمد همدانی، بإشراف: طاهّا حسین، ۱۶ج، قاهره: ۱۹۶۰م.
- ذیل مرآة الزمان، موسی بن محمد البونینی، حیدرآباد: ۱۹۵۴ - ۱۹۵۵م.
- Adang, Camilla, "A rare case of biblical 'testimonies' to the Prophet Muḥammad in Mu'tazilite literature: quotations from Ibn Rabban al-Ṭabarī's *Kitāb al-dīn wa-al-dawla* in Abu l-Ḥusayn al-Baṣrī's *Ghurur al-adilla*, as preserved in a work by al-Ḥimmaṣī al-Rāzī," *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, eds. C. Adang, S. Schmidtke and D. Sklare, Würzburg 2007, pp. 297-330.
- Anṣārī, Ḥasan, *L'imamat et l'Occultation selon l'imamisme. Etude bibliographique et histoire des textes*, Leiden; Boston: Brill, 2016.
- Ansari, Hassan and Sabine Schmidtke, "The Zaydi reception of Ibn Khallād's *Kitāb al-Uṣūl: The ta'liq of Abū Ṭāhir b. 'Alī al-Ṣaffār*," *Journal asiatique* 298 2010, pp. 275-302.
- Bayhom-Daou, Tamima, "The Imam's Knowledge and the Quran according to al-Faḍl b. Shādhān al-Nisābūrī d. 260 A.H./874 A.D.," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 64 2001, pp. 188-207.

- , *Shaykh Mufid*, Oxford 2005.
- Calmard, Jean, “Le Chiisme imamite en Iran à l’époque seldjoukide d’après le *kitāb al-naqd*,” *Le Monde Iranien et l’Islam* 1 1971, pp. 43ff.
- Capezzone, Leonardo, “Maestri e testi nei centri imamiti dell’Iran selgiuchide secondo il *Kitāb al-Naqd*,” *Rivista degli studi orientali* 79 2006, pp. 9-29.
- Chaumont, Eric, “Encore au sujet de l’ash’arisme d’Abū Ishāq al-Shīrāzī,” *Studia islamica* 74 1991, pp. 167-77.
- , *La question de l’ijtihād selon abū Ishāq al-Shīrāzī al-Fīrūzābādī al-Shāfi‘ī*, m. 476/1084, PhD dissertation, Université Catholique de Louvain, 1989.
- Déroche, François [et al.], *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London 1426/2005.
- Eddé, Anne-Marie, *La principauté ayyoubide d’Alep 579/1183-658/1260*, Stuttgart 1999.
- Elisséeff, Nikita, *Nūr ad-Dīn, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades 511-569 h./1118-1174* 1-3, Damascus 1967.
- GALS = Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*. Supplementbände 1-3, Leiden 1937-42.
- Hillenbrand, Carole, “The Shī’is of Aleppo in the Zengid period: Some unexploited textual and epigraphic evidence,” *Festschrift für Heinz Halm zum 70. Geburtstag/ Difference and Dynamics in Islam*, ed. Verena Klemm, Würzburg 2012, pp. 163-80.
- Karabulut, Ali Rıza, *İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde mevcut el yazması eserler ansiklopedesi* 1-3, İstanbul 2005.
- Kohlberg, Etan, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Ṭāwūs and his library*, Leiden 1992.
- Madelung, Wilferd, “Abū l-Ḥusayn al-Baṣrī’s proof for the existence of God,” *Arabic Theology, Arabic Philosophy: From the Many to the One. Essays in Celebration of Richard M. Frank*, ed. James E. Montgomery, Louvain 2006, pp. 273-80.
- , “Imamism and Mu’tazilite Theology,” *Shī’isme imāmite*, ed. Toufic Fahd, Paris 1970, pp. 13-29.
- , *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985.
- , “The Shiite and Khārijite Contribution to Pre-Ash’arite Kalām,” *Islamic Philosophical Thought*, ed. Parviz Morewedge, Albany 1979.
- , “The Spread of Māturidism and the Turks,” *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos, Coimbra-Lisboa 1968*, Leiden 1971, pp. 109-68.
- McDermott, Martin J., *The Theology of al-Shaikh al-Mufid d. 413/1022*, Beirut 1978.
- Modarressi, Hossein, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi’ite Islam: Abū Ja’far ibn Qiba al-Rāzī and His Contribution to Imāmite Shī’ite Thought*, Princeton 1993.
- , *An Introduction to Shī’ī law: A bibliographical study*, London 1984.
- Murray, David, *An Ayyubid notable and his world: Ibn al-’Adīm and Aleppo as Portrayed in his Biographical Dictionary of People Associated with the City*, Leiden 1994.
- al-Oraibi, Ali, “Rationalism in the School of Bahrain,” *Shiite heritage: Essays on classical and modern tradition*, ed. Lynda Clarke, Binghampton, NY 2001, pp. 331-43.
- , *The Shi’i renaissance: A case study of the theosophical school of Bahrain in the 7th/13th century*, PhD dissertation, McGill University, Montreal 1992.
- Rizvi, Sajjad, “NeoPlatonism Revived in the Light of the Imams: Qāḍī Sa’īd Qummī d. AH 1107/AD 1696 and his Reception of the Theologia Aristotelis,” *Classical Arabic Philosophy: Sources and Reception*, ed. Peter Adamson, London/Turin 2007, pp. 176-207.
- Salati, Marco, *Ascesa e Caduta di una Famiglia di Asraf Sciiti di Aleppo: I Zuhrawi o Zuhra-Zada 1600-1700*, Rome 1992 [Arabic transl. by Muḥammad ‘Alī, *Kitāb Āl al-Zahrāwī*, Ḥimṣ 2007].
- , “Note in margine ai Banū Zuhrā / al-Zuhrāwī / Zuhrā zāda di Aleppo: Alcuni documenti dai tribunali sciaraitici della fine del xvii e l’inizio del xviii secolo 1684-1701,” *Annali di Ca’ Foscari* 49 2010, pp. 23-42.
- Sander, Paul, *Zwischen Charisma und Ratio: Entwicklungen in der frühen imāmitischen Theologie*, Berlin 1994.
- Schmidtke, Sabine, “The doctrinal views of the Banu l-’Awd early 8th/14th century: an analysis of ms Arab. f. 64 Bodleian Library, Oxford,” *Le shī’isme imamite quarante ans après. Hommage à Etan Kohlberg*, eds. Mohammad Ali Amir-Moezzi, Meir Bar-Asher, Simon Hopkins, Turnhout 2009, pp. 357-382.
- , “Il Firk. Arab. 111: A copy of al-Sharīf al-Murtaḍā’s *Kitāb al-Dhakhīra* completed in 472/1079-80 in the Firkovitch-Collection, St. Petersburg,” [Persian] *Ma’ārif* 20 ii 1382/2003, pp. 68-84.
- , “Ibn Abī Jumhūr al-Aḥsā’ī und sein Spätwerk *Sharḥ al-Bāb al-ḥādī ‘ashar*,” *Reflections on Reflections. Near Eastern writers reading literature. Dedicated to Renate Jacobi*, eds. Angelika Neuwirth and Andreas Christian Islebe, Wiesbaden 2006, pp. 119-45.
- , *The Theology of al-’Allāma al-Ḥillī d. 726/1325*, Berlin 1991.
- , *Theologie, Philosophie und Mystik im zwölftenschiitischen Islam des 9./15. Jahrhunderts: Die Gedankenwelten des Ibn Abī Jumhūr al-Aḥsā’ī um 838/1434-35 - nach 906/1501*, Leiden 2000.
- Schwarz, Gregor, “Sahl b. al-Faḍl al-Tuṣṭarī’s *Kitāb al-Īmā*,” *Genzei Qedem: Genzah Research Annual* 2 2006, pp. 61*-

105*.

Sellheim, Rudolf, "Izzaddīn al-Ḥusainī's Autograph seiner *Ṣilat at-Takmila*: Traditionarier-Biographien des 7./13. Jahrhunderts," *Oriens* 33 1992, pp. 156-80.

Şeşen, Ramazan, "Esquisse d'une histoire du développement des colophons dans les manuscrits musulmans," *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, ed. François Deroche, Paris 1997, pp. 189-221.

Twelver Shī'ite Theology in 6th/12th century Syria: 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī b. Muḥammad al-Ḥusaynī and his Commentary on al-Shaykh al-Ṭūsī's Muqaddama. Facsimile Publication with Introduction and Indices by Hassan Ansari and Sabine Schmidtke. Tehran: Mirāth-e maktūb, 2012.

van Ess, Josef, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam* 1-6, Berlin 1991-97.

Wisnovsky, Robert, *Avicenna's Metaphysics in Context*, New York 2003.

—, "One aspect of the Avicennan turn in Sunnī theology," *Arabic Sciences and Philosophy* 14 2004, pp. 65-100.

Witkam, Jan Jušt, *Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands. A General Introduction to the Catalogue*, Leiden 1982.